

Oud Utrecht 6

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Utrechtse studenten op veldtocht

De schooljaren van C.C.S. Crone

Rietvelds vergeten leermeester

IK

GEEF OM

13.9 2014 – 1.3 2015
Naastenliefde
door de eeuwen heen

JOU!

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS
Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Nu verkrijgbaar:
Het jubileumboek van het Utrechts Monumenten Fonds

Ingmar Heytze is in de wereld van Utrechtse monumenten gedoken. Dat inspireerde hem tot een reeks nieuwe gedichten en poëtische verhalen over en van bewoners van de panden van het UMF, uit het verre en recente verleden en heden. Met prachtige foto's van Daan Verschuur.

Verkrijgbaar voor € 17,50 bij het UMF, Lange Nieuwstraat 53

De kracht in vellen offset

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

180

Marijke van Dorst

C.C.S. Crone en het St. Bonifacius-lyceum

186

Leen Dorsman

Marcheren voor het vaderland

De Utrechtsche Jagers in de Tiendaagse Veldtocht

Vorstelijk onthaal 5

189

Signalement

190

Kaj van Vliet

Duitse koningen en keizers op bezoek

bij de Utrechtse bisschop

194

Marion Cornélie van Oudheusden

Utrecht, stad vol beelden

Boekbespreking

196

Rogier Brom

Piet Klaarhamer (1874 - 1954)

Gerrit Rietvelds ten onrechte vergeten leermeester

201

Jos de Meyere

'De dame met het hondje' van Pieter d'Hont

203

Agenda en berichten

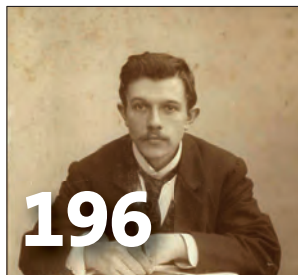
Literaire lyceïst

Deze maand is het honderd jaar geleden dat de meest Utrechtse van alle schrijvers, Kees Crone, werd geboren. Uit nieuw onderzoek blijkt dat de kiem van zijn schrijverschap al gelegd werd tijdens zijn schooljaren op het St. Bonifacius-lyceum.

'Gewapende muzenzonen'

253 Utrechtse studenten trokken in 1830 ten strijde om mee te helpen de opstand in Zuid-Nederland te onderdrukken. Op 13 augustus 1831 trokken ze 'als overwinnaars zegevierende door Leuven'. In Utrecht wachtte hen een maand later een vorstelijk onthaal.

Rietvelds leermeester

'Z'n werk was als z'n naam: helder en krachtig en als z'n persoonlijkheid: breed en muzikaal.' Ondanks de lof van zijn leerling Gerrit Rietveld is architect en meubelontwerper Piet Klaarhamer grotendeels vergeten. Een expositie in het Centraal Museum brengt daar verandering in.

□ OMSLAG: M. MOUROT, STUDENTEN AAN DE UTRECHTSE HOGESCHOOL ALS VRIJWILLIGE JAGERS TIJDENS DE TIENDAAGSE VELDTOCHT. IN MEDAILLON, OMLIJST DOOR MILITAIRE ATTRIBUTEN. KLEURENLITHO 1830 UIT DE ATLAS COENEN VAN 'S GRAVESLOOT; HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE TEKENINGEN EN PRENTEN.

C.C.S. Crone op 24-jarige leeftijd.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

*Op 26 december is het honderd jaar geleden dat C.C.S Crone (1914-1951) werd geboren, de auteur die vooral bekend is van zijn verzameld proza *De schuiftrompet* en die de meest Utrechtse van alle schrijvers wordt genoemd. Dit jaar is het ook tachtig jaar geleden dat hij de deuren van het Utrechtse Bonifacius-Lyceum achter zich dichttrok. Hoe verliepen zijn schooljaren daar en wat betekenden deze voor zijn schrijverschap?*

C.C.S. Crone en het St. Bonifacius-Lyceum

De belangstelling voor de schrijver C.C.S. Crone wordt in zijn geboortestad op vele manieren levendig gehouden: een bronzen beeld van een van zijn personages uit zijn verhalen, de literaire prijs van de gemeente die zijn naam draagt, teksten op verschillende gevels, een trottoirtegels met daarop zijn woorden *Utrecht, stad van zachte idioten - ik werd er zelf geboren*¹, wandelingen en een tentoonstelling over zijn leven en werk.

Voorwaar een groot eerbetoon aan een schrijver van een klein oeuvre grotendeels bestaande uit drie novellen en tien verhalen, samen zo'n 150 pagina's, geschreven in de periode 1935 - 1940 en verzameld in *De schuiftrompet*.² Een schrijver wiens verhalen zich hoofdzakelijk afspelen in de jaren dertig van de vorige eeuw en die handelen over de

burgerman in de crisistijd in een decor van Utrechtse straten en stegen, parken, pleinen en plantsoenen, begeleid door de klanken van carillons en klokken. Een schrijver die door zijn bijzondere werkwijze een unieke plaats inneemt in het landschap van de Nederlandse letteren.

Vóór het Bonifacius-Lyceum

Cornelius Carolus Stephan (Kees) Crone werd in 1914 geboren aan het Oudkerkhof 26, boven de textielwinkel van zijn moeder, een dochter van vishandelaar Kees Engelman aan de Vismarkt. Zijn vader, afkomstig uit Duitsland, werkte meer dan vijftig jaar bij het Kledingmagazijn Dijkhoff aan de Lange Viestraat. Tijdens Crones jeugdjaren in dit katholiek middenstandsmilieus was 'God altijd en overal aanwe-

zig': de kamers van zijn ouderlijk huis boden zicht op de Domkerk en de Domtoren, pal aan de achterkant grensde de Willibrorduskerk. In die kerk werd hij gedoopt en was hij misdienaar. De kerkklokken waren voor hem de wet van opstaan, misdienen, eten, schoolgaan en slapen.

Met deze achtergrond was het vanzelfsprekend dat Kees Crone katholiek onderwijs ging volgen. Na zijn lagere schooltijd bij de Fraters van Utrecht van de St. Gregoriuschool aan de Kromme Nieuwegracht werd hij in september 1927 leerling van het St. Bonifacius-Lyceum. Met een onderbreking zou hij er vier schooljaren verblijven: de periodes 1927 - 1929 en 1932 - 1934. Over die eerste jaren is niet eerder gepubliceerd, over de tweede periode levert nader onderzoek veel aanvullende gegevens op.

Bonifacius-Lyceum 1927 - 1929

Zijn wandeling naar school voerde Kees Crone, inmiddels verhuisd van het Oudkerkhof naar de Begijnkade, weer naar de Kromme Nieuwegracht. Daar was in het voormalige winterverblijf van Belle van Zuylen sinds november 1922 het Bonifacius-Lyceum gehuisvest. Het was de eerste gemengde, katholieke middelbare school van Nederland. Crone kwam er terecht in klas 1B van de onderbouw, waarin gymnasiasten en hbs'ers samen de lessen volgden. Karel Meeuwesse, de latere hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde en algemene literatuurwetenschap, die al in het laatste jaar van de lagere school bij hem op school zat, bleef zijn klasgenoot en werd een vriend voor het leven. Met goede cijfers ging Crone over naar het tweede leerjaar. In klas 2B waren de prestaties voor alle vakken bij lange na niet van het niveau van het jaar daarvoor. Desondanks werd hij bevorderd naar het derde leerjaar gymnasium. In de tweede klas van het gym had Crone al een eigen kijk op (literaire) zaken. Op 17 april 1929 luisterden hij en Meeuwesse buiten de hekken van Tivoli aan de Kruisstraat naar een rede van Alphons Laudy³ over het aandeel van de Nederlandse zouaven in de strijd voor het behoud van de kerkelijke staat. Meeuwesse vertelde veel later in een interview⁴: 'En ik herinner me met name het pathos, waarmee Laudy zijn passage over die Nederlandse zouaven liet culminereren in een suggestieve naamgeving; zij waren "de leeuwen van Mentana!". Ik zou onoprecht zijn, als ik niet

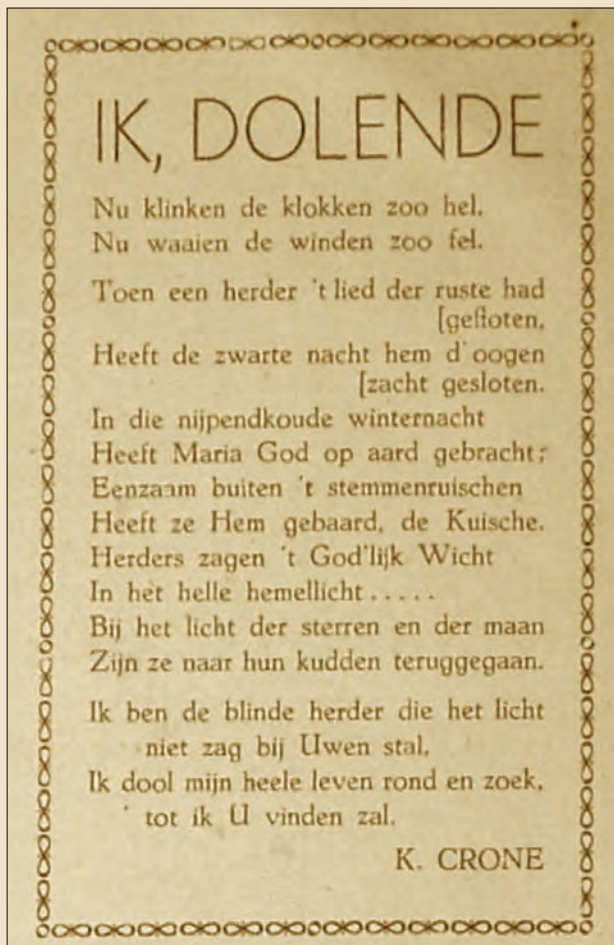
Bonifacius-Lyceum met het toegangsbruggetje, Kromme Nieuwegracht 3, ca. 1950.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

zou erkennen dat ikzelf dat als jongen van veertien, vijftien jaar indrukwekkend vond, ik vond het mooi. Ik liet dat ook blijken tegenover Kees, die naast me stond. Maar, ik zal nooit het bleke smalle gezichtje van Kees Crone vergeten en het superieur ironische lachje, dat zich op zijn smalle gezichtje vertoonde, toen hij zei: "Nee Karel, dat ben ik niet met je eens: dit is nu retoriek!"

Onderbreking: naar Limburg

Ondanks zijn bevordering naar de 3e klas ging Kees Crone in september 1929 niet verder op het Bonifacius-Lyceum. Hij vertrok naar het gymnasium van het St. Bernarduscollege van de paters Cisterciënsers van de abdij Lilbosch in Pey-Echt in Limburg. Hij wilde daar zijn roeping voor het priesterschap onderzoeken. Omdat de leerstof van beide scholen niet helemaal aansloot, begon hij in 2-gym. 'Pey-Echt' werd een belangrijke periode in zijn leven, waarin het schrijven van verhalen en (religieuze) gedichten, waarmee hij op de lagere school al begonnen was, zich verder ontwikkelde. Op kostschool had hij in de studiezaal voor het eerst de rust om te schrijven, thuis in een gezin met tien kinderen was het wel erg druk. Zijn schrijven voor de schoolkrant *Oriëns*

Het gedicht 'Ik dolende', gepubliceerd in het kerstnummer van *Het Centrum*, 24 december 1930.

werd op het Bernardus ook zeer gestimuleerd. In de Limburgse studietijd verscheen zijn werk voor het eerst in een echte krant: op 24 december 1930 publiceerde het katholieke dagblad *Het Centrum* z'n gedicht *Ik dolende*. Er bleek na drie jaar geen roeping voor het priesterschap.

Bonifacius-Lyceum 1932-1934

In september 1932 kwam Kees Crone terug op het Bonifacius-Lyceum. Opnieuw sloot de leerstof niet aan, waardoor hij (nogmaals) in 4-gym geplaatst werd. Met een taak voor wiskunde ging hij over naar 5-gym, maar een jaar later werd Crone niet bevorderd naar de 6e klas. Zelf vond hij zich een kei in de moderne talen, maar niet zo goed in Latijn, Grieks en wiskunde. Overigens inspireerden de lessen Latijn hem wel, gezien zijn gedicht *Latijnsche les* uit 1933.

Nog maar een paar maanden van zijn 20e verjaardag verwijderd had hij geen zin om nogmaals 5-gym te doen met 'lesstof waaraan alle leven is ontnomen' en 'klasgenoten waaraan hij geestelijk ver ontgroeid is', zoals hij het zelf formuleerde. Op 22 augustus 1934 schreef hij in een brief aan dichter-criticus Jan Engelman, de broer van zijn moeder, met wie hij eerder over zijn literaire ambities correspondeerde: 'Mijn plan is trappist te worden [...] Toch wil ik nog een jaar wachten alvorens in het klooster te gaan

[...] ik wil komend jaar doorbrengen met lezen, 'n boek schrijven en zorgen dat ik hetgeen ik op het lyceum heb geleerd niet vergeet.'

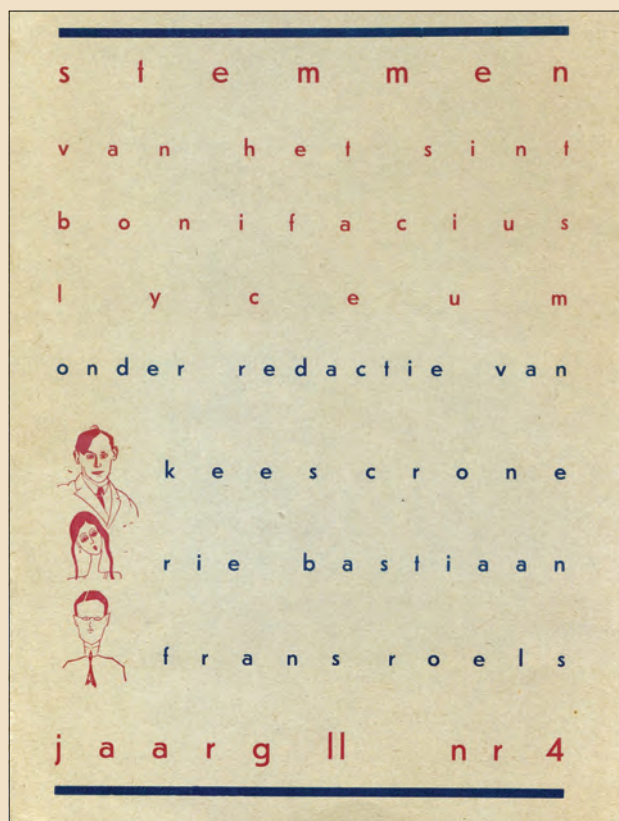
Jan Engelman raadde hem met kracht aan zijn gymnasiumopleiding af te maken. Tevergeefs. In september 1934 keerde Crone niet naar het Bonifacius-Lyceum terug. Hij wilde schrijver worden, zijn schooljaren op het Bonifacius leverden hem, zoals later zal blijken, genoeg stof op voor een boek.

Zijn passie voor taal, schrijven en literatuur was overigens ook zijn klasgenoten niet ontgaan. Hij werd benijd om de kwaliteit van zijn opstellen en de hele klas glunderde als

Kees Crone ten tijde van zijn jaren op het Bonifacius-Lyceum.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Omslag *Stemmen* septembernummer 1933.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

hij literaire bezwaren had tegen de Nederlandse vertaling van Griekse of Latijnse verzen. Zijn gedichten, verpakt in een propje papier, belandden soms op de schoolbank van een medeleerling. En dan was er zijn schrijfwerk voor het schoolblad *Stemmen*.

Schrijven voor *Stemmen*

Na korte tijd op het Bonifacius werd hij redacteur van *Stemmen uit de Academie van het St. Bonifacius-Lyceum*. Samen met Frans Roels (en kort daarna Rie Bastiaan) trad Crone aan op het moment van het tweede lustrum van de school.⁵ In hun eerste *Van de Redactie* omschreven zij hun missie als 'het peil van ons blad op te voeren tot een hoogte als door geen ander blad van jongstudenten bereikt werd'. Hun inspanningen voor de lustrumuitgave werden in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 24 november 1932 positief gememoreerd: 'om zijn inhoud maakt dit jubileumnummer een goede indruk [...] vooral om de letterkundige bijdragen van de heeren Crone en Meeuwesse, waarin beslist een drang naar schoonheidsbeleving tot het oppervlak der koude letters stuwt.' Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (avondblad 22 november 1932) nam in de bespreking van het nummer Crones *Gebed van den middelmatige* in z'n geheel op.

Kees Crone vond in *Stemmen* een podium voor zijn werk. In elke aflevering verschenen zijn gedichten en verhalen, die al dan niet bewerkt veelal eerder in het Limburgse schoolblad te lezen waren. In beide schoolkranten werd ook *Stephan en Lizette* - het verhaal waarvoor hij inspiratie

vond op de lagere school en bij hem thuis - gepubliceerd. Voor dit boekje, dat hij in 1933 in eigen beheer uitgaf en liet maken bij drukkerij Vims, de drukker die ook *Stemmen* verzorgde, maakte hij overigens in het schoolblad veelvuldig reclame: 'met artistieke illustraties [...], uitgevoerd in drie-kleurendruk [...] prijs f 0.90'.

Stemmen verleidde hem ook tot het schrijven van boekbesprekingen en toneelrecensies en het introduceren van nieuwe onderdelen in het blad, bijvoorbeeld een rubriek *Kroniek*. Ook op het gebied van vormgeving zette hij zijn talenten in: het septembernummer 1933 van *Stemmen* verscheen met zijn typografie en omslag.

Ondanks alle inspanningen van de redactie was de belangstelling van de lyceïsten echter gering. De redactieleden stapten daarom op en in december 1933 trad een nieuwe redactie aan. Crone bleef na zijn terugtreden veelvuldig in *Stemmen* publiceren.

Lyceïstenvereniging en toneel

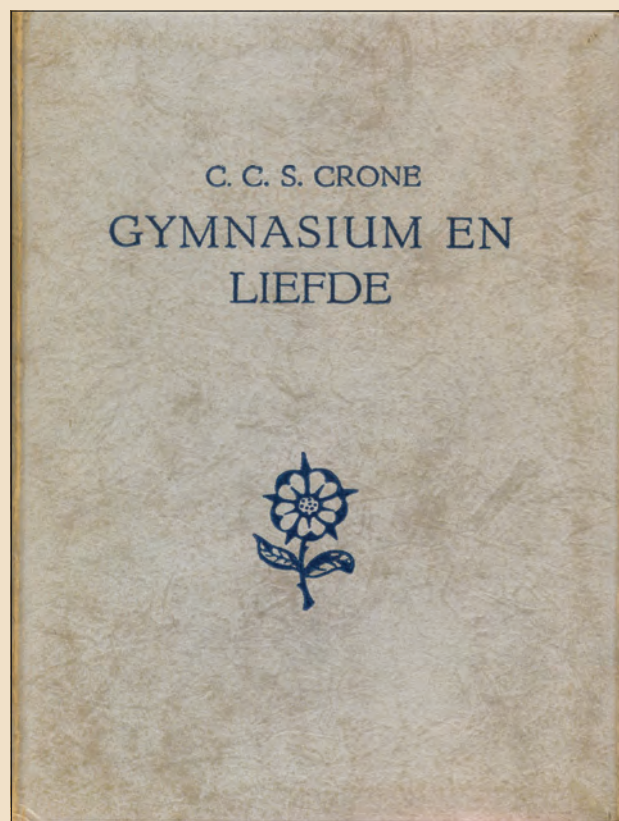
Als lid van de Lyceïstenvereniging nam hij actief deel aan de bijeenkomsten die meestal georganiseerd werden in het *Kasteel van Antwerpen* aan de Oudegracht. Zo las hij zijn eigen verzen en verhalen, declameerde hij gedichten van Louis de Bourbon⁶ en gaf zijn mening over diens poëzie. Vaak gaf hij commentaar op de lezingen van anderen, bijvoorbeeld op die van zijn vriend Jac van Rossum over *De ontwikkeling van het kerstlied*.

Kees Crone speelde ook toneel op het Bonifacius-Lyceum. Hij was te zien in *De ingebeelde zieke* van Molière, een schooluitvoering in de Utrechtse schouwburg op 8 februari 1934. Uit de recensies: 'Verder Kees Crone, die een karakter-rolletje bijzonder goed vermocht uit te buiten' (*Utrechtsche Courant*, 9-2-1934); 'En wij zien weer voor ons [de zoon van de ingebeelde zieke] Thomas Diafoirus (Kees Crone), het konijn - zooals wij hem in onze buurt hoorden noemen - die, voortreffelijk gegrimeerd, een onnoozelen amant uitbeeldde, waaraan geen meisje ter wereld haar hart zou willen schenken.' (*Utrechtsch Dagblad*, 9-2-1934). Zelf schreef hij in het maartnummer van *Stemmen* in dat jaar: '1 dag artiest, om 9 uur generale repetitie, Kees peinst ... "wat doen ze op 't oogenblik op school?" vraagt ie, na een behoorlijk groote hap in zijn gevulde koek.'

Gymnasium en liefde

Al op het Bonifacius begon Kees Crone in 1933 aan wat later zijn debuut bij een officiële uitgeverij zou worden: *Gymnasium en liefde*, waarin duidelijk de sfeer, leerlingen en leraren van het lyceum te herkennen zijn. Het beschrijft onder andere de lotgevallen van een wiskundeleraar die verliefd wordt op een van zijn leerlingen. Het verhaal is opgebouwd uit (zeer) korte schetsjes, een soort dagboek-aantekeningen, geschreven vanuit een wisselend perspectief. Daarin vermengt hij autobiografische gegevens - bijvoorbeeld zijn vermeende priesterroeping en diverse familiegebeurtenissen - met fantasierijke gedachten.

Al merkbaar is Crones latere bijzondere werkwijze. Die komt er kort samengevat op neer dat hij zijn observaties

Omslag *Gymnasium en liefde*.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

en invallen noteerde op kleine strookjes papier en deze - na diverse tussenhandelingen - monteerte en schreef tot een verhaal.

Het voert te ver om hier uitgebreid in te gaan op al die personen en schoolsituaties die (deels) model stonden voor *Gymnasium en liefde*. Als uitzondering kan wel de Utrechtse musicus Johan Winnubst - in het boek Weyssen - die op 19 juni 1934 overleed, genoemd worden: 'Nu wordt Weyssen begraven. Over het zwart gedoe op de begraafplaats schijnt de zon en met de bomen zal ze licht en schaduw maken op zijn doodkist. De pers komt op de dodenakker ook een kijkje nemen. Ze merkt de leden van het mannenkoor onder de aanwezigen op. Er is een landauer vol bloemen. Die hebben aan de weduwe al heel wat zorg gegeven in de warmte. Nog diep in de nacht stond ze bij het gootsteentje te ploeteren. De dochter uit Heerlen en Ina strooien witte seringens op de neergelaten kist. Een zwarte handschoen dwarrelt mee, maar niemand merkt het.'

Kees Crone was al tijdens zijn gymnasiumtijd bezig om zijn werk uitgegeven te krijgen. Niet alleen publiceerde hij in eigen beheer het eerder genoemde *Stephan en Lizette*; in 5-gym had hij reeds contact met dr. P.H. Ritter jr., destijds hoofdredacteur van het *Utrechtsch Dagblad*. Hij bood hem zijn manuscript (toen nog getiteld) *Gymnasium* aan voor publicatie in de krant. Die poging mislukte. Na zijn tijd op het Bonifacius correspondeerde hij ook met Jan Engelman over zijn bundel schetsen; bijzonder enthousiast was die niet over het literaire werk van zijn neef.

De man met de schuiftrumpet van de Amsterdamse beeldhouwer Hans Bayens in de Bruntenhof.

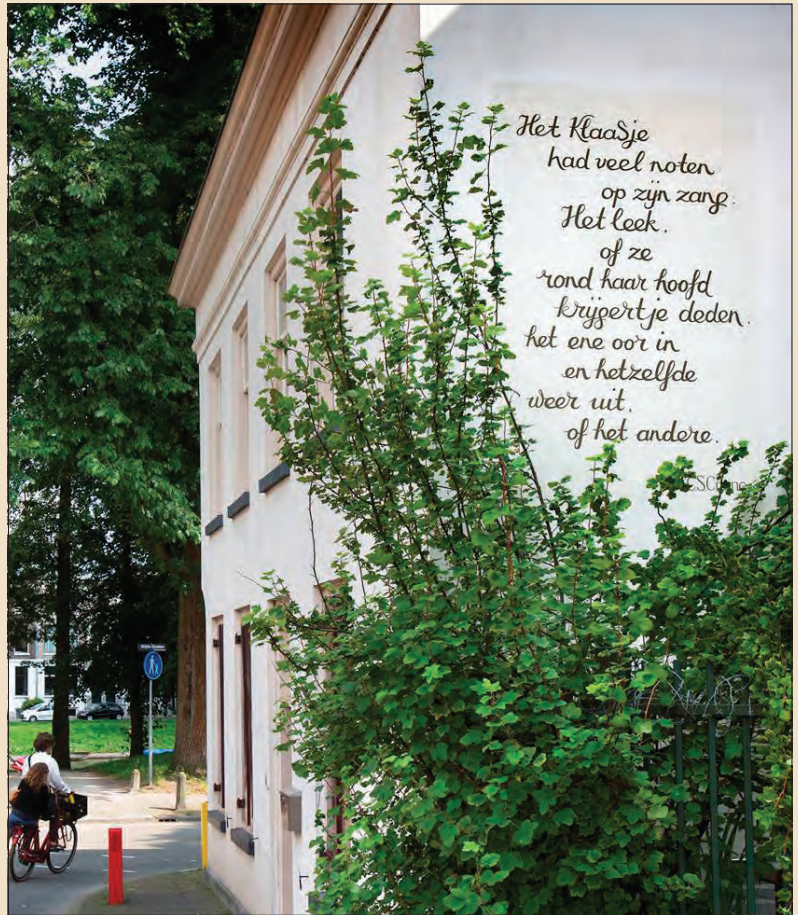
□ FOTO WERRY CRONE

Het verhaal werd herschreven en uiteindelijk onder de titel *Gymnasium en liefde* in 1935 afgerond - Crone had het Bonifacius al enige maanden daarvoor verlaten. Een jaar later verscheen het, met tekeningen van zijn zus Mies, bij de katholieke uitgeverij Vox Romana. Het boekje kreeg vrij gunstige recensies; de humor viel zeer op (Bijna 60 jaar later kwam er een vertaling in het Friulisch, met goede besprekingen).

Na het Bonifacius-Lyceum

Na de keuze voor het afbreken van zijn gymnasiumopleiding begon voor Crone op de zolderkamer bij zijn ouders in de Van der Duijnstraat een zoektocht naar publicatiemogelijkheden en naar een betaalde baan. Al verdiende hij af en toe wat geld met zijn werk als vertaler, bloemlezer, gelegenheidsdichter en recensent voor kranten, tijdschriften en radio, het was niet genoeg om een zelfstandig bestaan op te bouwen. Dat veranderde toen zijn novellen *Het feestelijke leven* (1939) en *Muziek over het water* (1940) verschenen bij De Wereldbibliotheek en hij in 1941 als letterkundig adviseur bij uitgeverij Bruna in Utrecht en later in een zelfde functie bij uitgeverij Strengtholt in Amsterdam ging werken. Vanaf 1947 was hij als copywriter en bedrijfsjournalist in dienst bij de Algemene Kunstzijde Unie in Arnhem. Hij bleef literair schrijven, al had hij daar, naast zijn werk en inmiddels een gezin met vier kinderen, veel minder tijd voor. Vier jaar later overleed Kees Crone plotseling op 36-jarige leeftijd aan kinderverlamming. Hij ligt begraven in Arnhem.

Het verblijf op het Bonifacius-Lyceum leverde niet alleen een (herkenbare) inspiratie op voor zijn debuut *Gymnasium en liefde* en diverse gedichten, maar droeg er ook aan bij dat Kees Crone via zijn redacteurschap van *Stemmen* met de pen zijn geest kon scherpen. Hij kon zich niet alleen verder ontwikkelen als schrijver maar het bood hem ook de mogelijkheid om zich de kunst van het recenseren eigen te maken. Dat laatste kwam hem later zeker van pas bij zijn vele recensies van literair werk die hij bijvoorbeeld voor het weekblad *De Nieuwe Eeuw* schreef als ook voor zijn filmrecensies en radiovoordrachten. Als beroemde leerling van het St. Bonifacius-Lyceum, nu het St. Bonifatiuscollege, werd hij opgenomen in de 'Hall of Fame' van de school.

Een tekst uit 'Muziek over het water' op een zijgevel Nicolaas Dwarsstraat.

□ FOTO WERRY CRONE

Noten

- 1 Notitie uit kasboek *Onvoltooid werk* ca. 1949.
- 2 *De schuiftrumpet* verscheen in 1947 bij uitgeverij Strengtholt; een zevende druk bij uitgeverij IJzer in 2012.
- 3 Alphons Laudy (1875-1970), schrijver-journalist, was in 1929 hoofdredacteur van *De Tijd*. Bedoeld wordt een bijeenkomst ter viering van het sluiten van het verdrag tussen de Heilige Stoel en de Italiaanse staat onder Mussolini, waarbij de Paus als soeverein van de kerkelijke staat werd erkend.
- 4 Interview: KRO-radio *Spektakel* 29-05-1979.
- 5 Viering tweede lustrum 23/24 november 1932.
- 6 Louis de Bourbon (1908-1975), dichter en prozaschrijver. Crone kende zijn werk van uit Limburg, had later langdurig contact met hem.

Bronnen

Archief St. Bonifatiuscollege.
 Archief Letterkundig Museum inv.nr. C 00465.
 Crone, F., *Het Utrecht van C.C.S. Crone* (Baarn 2001).
 Dorst, M. van, 'Kees Crone over zijn vader C.C.S. Crone, interview', *De Utrechtse Boekhouder* 2, 2011, 1-4.
 Dorst, M. van, 'C.C.S. Crone, een schrijver van weinig woorden', *Boekenpost* nr.133, 2014, 20-22.
 Mielen, E., *C.C.S. Crone, kroniek van een Utrechtse schrijver* (Amsterdam 1978).
 Met dank aan Ton Drubbel / St. Bonifatiuscollege.

Marcheren voor het vaderland

De Utrechtsche Jagers in de Tiendaagse Veldtocht

In november 1830 werden ze door een grote menigte uitgeleide gedaan, negen maanden later werden ze als nationale helden ingehaald. De compagnie van Utrechtse studenten had tijdens de Tiendaagse Veldtocht tegen opstandige Belgen getoond ware ‘verdedigers van het vaderland’ te zijn.

George Gillis Haanen, ‘Uitreiking der gedenkpenningen aan de Vrijwillige Jagers’ (1831)

□ STICHTING CORPSMUSEUM EN ARCHIEVEN VAN HET UTRECHTSCH STUDENTEN CORPS | UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT.

De smeulende ontevredenheid in de Zuidelijke Nederlanden met het Verenigd Koninkrijk van Willem I veranderde op 25 augustus 1830 op slag in een uitslaande brand. Na de opvoering van de opera *La Muette de Portici* in Brussel bleef het publiek onrustig en dat sloeg over naar de straat. Er werden brandjes gesticht en in de dagen daarna sloegen arbeiders in de fabrieken de machines kapot. In de loop van september werden de rellen heviger en werd het leger ingezet om ze te bedwingen. Dat lukte niet en het moest zich in de nacht van 26 op 27 september terugtrekken. Veel Zuid-Nederlandse soldaten deserteerden. Intussen begon het Zuiden zich te

organiseren als de nieuwe zelfstandige staat België en onderhandelde met de regering in Den Haag over de voorwaarden van een scheiding. Aanvankelijk leek de koning zich daarin te schikken, maar toen in juni 1831 een regeling werd voorgesteld (de *Acht-tien Artikelen*) ging die hem te ver. In een Tiendaagse Veldtocht van 2 tot 12 augustus 1831 probeerde Willem daarom voor eens en voor al een eind te maken aan de opstand.

‘Gewapende muzenzonen’

Al in augustus en september 1830 had de opstand in het Zuiden tot groeiende nationalistische gevoelens geleid in het Noorden. Zo belegden

Utrechtse studenten op 10 september een vergadering, waarna 215 studenten een missive aan de koning tekenden. Daarin boden zij aan het vaderland te verdedigen zoals ze dat ook in 1815 hadden gedaan toen Napoleon zijn laatste greep naar de macht had gedaan. Net als in andere studentensteden begonnen zij zich daarop te ‘oefenen in den wapenhandel’ en uiteindelijk richtten ze een compagnie op onder de naam Utrechtsche Jagers. Deze bestond uit 253 studenten plus 5 officieren, 4 onderofficieren en 4 hoornblazers uit het reguliere leger. De kosten van de uniformen en de bewapening (circa f 16.000,-) werden opgebracht door de studenten zelf, de professoren en enkele burgers. Op 11 november 1830 vertrokken de ‘gewapende Muzenzonen’ ten oorlog, waarbij ze door een grote menigte uitgeleide werden gedaan. In Vianen werden ze ingescheept naar Gorinchem, vanwaar de mars naar Brabant

begon. Daar verbleven ze gedurende de winter in diverse plaatsen en kwamen in contact met de studenten uit Groningen en Leiden. In Tilburg vierden zij op 25 maart de *Dies Natalis* van de universiteit met een parade en een feest, 'niet weinig versterkt door een aanzienlijk geschenk, in wijnen, tabak en cigaren bestaande, hun door den Senaat der Academie toegezonden'. In Tilburg viel ook de enige dode die de compagnie had te betreuren, de student wis- en natuurkunde De Roo, die bij het baden was verdronken.

Het eentonige wachtlopen werd eind juli 1831 onderbroken door een grote wapenschouw door de koning in eigen persoon. Toen werd duidelijk dat het leger in actie zou gaan komen. De studenten zwoeren nogmaals hun trouw en bevestigden dat 'geen duimbreed van den Oud-Nederlandschen bodem zal verloren gaan zonder door hun bloed verkocht te worden'.

Op het moment dat zij in de nacht van 1 op 2 augustus de grens naar het Zuiden overstaken, bleek daar de geliefde hoogleraar Geschiedenis, Welsprekendheid en Grieks Philip Willem van Heusde te zijn, die zelf ook een zoon mee had in de compagnie, om de studenten met een toespraak een hart onder de riem te steken.

De Utrechtsche Jagers rukten mee op naar Turnhout, dat zij moesten bezetten. Dat ging vrij gemakkelijk, al waren er wel wat schotenwisselingen. Een student schreef naar huis dat iedere kogel en granaat met een luid 'Hoezee' werd begroet. Via Geel, Diest en Sint Truiden trok het leger verder in de richting van Leuven. Na de Slag bij Hasselt op 8 augustus vluchtte een groot deel van het Belgische leger naar Luik en viel in handen van de jagers, die hen krijgsgevangen maakte. Daarna ging het op weg naar Leuven, waar ten slotte de wapenstilstand werd bekendgemaakt. Op 13 augustus trok de tweede divisie met de Utrechtsche Jagers aan het hoofd 'als overwinnaars zegevierende door Leuven'.

Ware triomftocht

Een dag later begon de terugtocht. Weer was het Van Heusde die hen met een toespraak begroette, maar nu waren ook de hoogleraren Suerman en Van Goudoever meegeworpen.

Van Heusde prees de koning als een nieuwe Caesar, die kwam, zag en overwon. Hij gaf vervolgens alle eer aan de studenten. Toch eiste hij voor de professoren ook een deel van de eer op, al waren het de studenten zelf die hun lot in handen hadden genomen: 'Ons vaderland heeft dezer dagen aan het thans zoo onzekere en weifelende Europa doen zien, hoe eene zelfstandige natie denkt en handelt, wat eene zelfstandige natie vermag. Wij, uwe leeraren, zochten u dit steeds dieper en dieper te doen beseffen; maar meer nog, dan wij vermogten, zal dit uw handhaven onzer volkseer u tot zelfstandige wezens, die uit en door zich zelve regt en waarheid voorstaan, met andere woorden, tot *echte Hollanders* gevormd hebben. Dit geve God!'

Na nog een grote inspectie door de koning op 29 augustus op de Woenselse Heide kregen de Jagers op 17 september bij Koninklijk Besluit de order naar huis terug te keren, onder het beding dat de koning zich het recht voorbehield hen weer op te roepen wanneer het vaderlands belang daar om vroeg. Via Den Bosch reisden ze per stoomboot weer naar Gorinchem waar ze door het garnizoen en de schutterij werden opgewacht met een eresaluut van zeven kanonschoten en het Wilhelmus. Uiteraard waren er weer toespraken en werden door hooggeboren dames een eiken- en lauwerkrans aan de vaandels gehecht. Na de intocht was er 's avonds feest in de Stads Doelen, waar ook 'eene aanzienlijke vrouwenschaar' aanwezig was. Dat was het patroon van de terugtocht die verder via Vianen en Vreeswijk liep. In Vreeswijk wachtte het provinciebestuur en daar was ook een commissie uit de achtergebleven studenten die met het stadsjacht naar Vreeswijk was afgereisd om de helden binnen te halen. De jagers kregen nu echter haast om naar huis te komen, maar overall stond publiek langs de wegen en waren versieringen aangebracht. Het werd een ware triomftocht.

IJzeren medaille

Utrecht zelf had kosten noch moeite gespaard. Bij de Tolsteegpoort waren twee pyramides opgericht, gewijd aan de beide platen waar de Utrechtsche

Vorstelijk onthaal

5

Leen Dorsman

Hoogleraar Universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en redactielid van dit tijdschrift.

Officier (in klein tenue) en vaandeldrager van de compagnie Utrechtsche Jagers. Handgekleurde prent (litho?) door Houtman, 1830.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE TEKENINGEN EN PRENTEN.

Jagers het vijandelijke leger hadden ontmoet. Daar werden zij ook opgewacht door een erewacht en de rector magnificus, professor Wolterbeek. Na de toespraak van de rector vertrok het omvangrijke gezelschap naar het stadhuis, waar de burgemeester en alweer het provinciebestuur gereed stonden. De kinderen van de zangschool brachten een 'Welkomgroet' ten gehore en vandaar ging het naar het Vredenburg, het eindpunt van de tocht. Op een groot, met bloemkransen en sinaasappelbomen uit de hortus versierd bordes zaten de gehele senaat en het stadsbestuur.

Nadat de compagnie student-soldaten door een grote menigte gemarkeerd was en zich voor het podium had opgesteld was er alweer een toespraak, nu door baron Van der Capellen, president-curator van de universiteit. Hij sprak zijn trots uit en zei dat de hele universitaire gemeen-

Onthaal van de Utrechtsche Jagers op de Stadhuisbrug, 21 september 1831. Krijtlitho door R. Craeyvanger, uitgegeven door J.P. Houtman.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE TEKENINGEN EN PRENTEN

schap had begrepen dat alles voor de heilige zaak had moeten zwichten: 'Wij zagen u alzoo volgaarne uwe leerboeken tegen wapenen, uw verblijf in de leerzalen tegen het geruischvol leven der legers verwisselen.' Hij daalde vervolgens van het podium af en begaf zich onder de Jagers, waarbij hij hen ieder een aandenken overhandigde in de vorm van een ijzeren medaille: in de rand stond de naam van de student-jager gestempeld. 'De curatoren aan de Utrechtse academieburgers, verdedigers van het vaderland', stond er in het Latijn op de keerzijde.

Na deze plechtigheid marcheerde de compagnie nog eenmaal langs het bordes, voordat zij zich naar de Schouwburg begaf waar ze werd onthaald op een maaltijd. 's Avonds was de stad groots verlicht en speelde een muziekcorps vanaf de Domtoren 'nationale liederen en andere muziekstukken'. Tot laat in de avond bleef er veel volk op de been, maar alles verliep, zo meldt het verslag, 'in beste orde'. Daarmee was de intocht als zodanig afgelopen en konden de studen-

ten eindelijk na een jaar hun familie en vrienden weer ontmoeten. De feestelijkheden gingen echter door. De volgende dag was er weer een parade van de Utrechtsche Jagers en een grote bijeenkomst in de stadsschouwburg, waar het podium tijdelijk was afgebroken om zoveel mogelijk mensen toe te laten. Om tien uur werd op het Vredenburg een groots vuurwerk afgestoken onder andere in de vorm van een tempel van Minerva waarin zich fonteinen, een offervuur en drie altaren bevonden. Vooral het Bengaals vuur maakte op de - volgens sommige berichten - duizenden toeschouwers grote indruk.

Gezagsgetrouw

Na een jaar waren de Utrechtsche Jagers terug aan de studie. De opening van het academisch jaar werd weliswaar uitgesteld, maar op 11 oktober begon weer het geregeld leven. Uiteraard bleef de veldtocht in de herinnering voortleven. Nog in 1886 werd een reünie gehouden door de enkele deelnemers die nog in leven waren. Tot het laatst was de nationale retoriek dominant bij dit terugblikken. Interessant is daarom een uitspraak van prinses Anna Paulowna, de vrouw van de latere koning Willem II, in het blad *Minerva*: 'Welk een onderscheid toch tusschen de oud-Nederlandsche studenten en die van andere landen! Terwijl zij in Duitschland en Frankrijk alles te weer stellen om onrust te stoken en de bestaande orde van zaken omver te werpen, zien wij hen hier te veld trekken, om het oproer te dempen en 's konings regten te handhaven.' Eenzelfde geluid werd gehoord in dat andere revolutiejaar, 1848. Ook toen werd de Nederlandse student in de krant vergeleken met zijn buitenlandse evenknie en gepezen om zijn gezagsgetrouwheid. Maar wat een verschil met de jaren 1780, toen tijdens de democratische revolutie van de Patriottentijd de studenten, en zeker die van Utrecht, volop meededen en soms zelfs het voortouw namen.

Bronnen (selectie)

- Bosch, L.E., *De compagnie vrijwillige jagers der Utrechtsche Hoogeschool* [...] (Utrecht 1831).
 Campen, J.W.C. van, 'De vrijwillige jagers der Utrechtsche hoogeschool en hun reünies [...]', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1932) 109-140.

Utrecht in juridische context

De Utrechtse geschiedenis is nauw verbonden met die van het recht en de rechtspraak, zo blijkt uit de bundel *Recht te voet*. Daarin komen in tien hoofdstukken uiteenlopende onderwerpen aan bod als 'opmerkelijke processen', recht en kunst, de Vrede van Utrecht, recht en religie, de 'Utrechtse School' (de humanitaire strafrechtspleging zoals voorgestaan door de jurist Pompe en zijn medewerkers), mensenrechten en de universitaire opleiding rechten. Wat losser met het hoofdthema verbonden zijn hoofdstukken over de Tweede Wereldoorlog en industriële bedrijvigheid in de binnenstad. Ieder hoofdstuk wordt gevolgd door een biografische schets van een belangrijk personage (bijvoorbeeld de 20e-eeuwse rechtbankpresident Volkerts van Dijk voor de 'opmerkelijke processen' en de verdraagzame 16e-eeuwse kerkleider Hubert Duifhuis voor de mensenrechten). Als toetjes zijn alle hoofdstukken voorzien van een 'dilemma' en een wandelroute. Omdat de routes elkaar grotendeels overlappen, had de redactie er beter aan gedaan die samen te voegen tot een of twee routes in een losse, hanteerbare bijlage.

Willem Bekkers e.a. (redactie), *Recht te voet. Vreemde vogels en vrije geluiden uit juridisch Utrecht*. Amsterdam, Rozenberg Publishers, 2014. 226 p. ISBN 978 90361 0393 0. € 35,-.

Amsterdam in Utrecht

Naast het voormalige Hoofdstadskantoor, het Louis Hartlooper Complex en de Inktpot (NS Hoofdstad III) zijn er in Utrecht liefst 100 andere panden opgetrokken in de Amsterdamse Schoolstijl of met kenmerken daarvan. Tien daarvan, volgens de auteurs de mooiste, komen voor rekening van gemeentearchitect J.I. Planjer. Voor het eerst zijn al die panden nu verzameld in een aantrekkelijke gids die de lezer uitnodigt ze zelf te gaan bekijken langs vier wandel- en fietsroutes. De routebeschrijvingen worden voorafgegaan door een korte introductie op de Amsterdamse School en zijn stijlkenmerken.

Ronald Elink Schuurman en Bob Lodewijks, *De Amsterdamse School in Utrecht. Vier wandel- of fietsroutes door de stad*. Zoetermeer, Free Musketeers, 2014. 136 p. ISBN 978 90 48433971. € 15,95.

Protestantse buurtjes

In Utrecht Oost zijn enkele kleine buurtjes te vinden waar drie protestantse stichtingen in de 19e en 20e eeuw in totaal 71 woningen lieten bouwen voor respectievelijk 'den Arbeidende Klasse', 'veduwen van den Protestantischen godsdienst' en 'veduwen, die lidmaat zijn der Nederlandsch Hervormde Kerk'. In *Knap en fatsoenlijk* (de titel verwijst zowel naar de weduwen als naar de huisjes) wordt de geschiedenis van

de stichtingen en de drie buurtjes beschreven voorafgegaan door die van de (Utrechtse) armenzorg en de huisvesting voor minder goeiden in het algemeen. In zestien interviews vertellen bewoners en bestuurders (de besturen van de drie stichtingen bestaan uit dezelfde personen) over hun ervaringen met het bewonen, verhuren en beheren van de woningen.

Kees Visser, *Knap en fatsoenlijk, drie 19de eeuwse protestantse woonbuurtjes in Utrecht oost*. Utrecht, Stichting Gusto, 2014. 79 p. ISBN 978 90 77348 16 1. € 19,90.

Ook verschenen

Coen van Kasteel, *De Utrechtse kerk van de belofte. Gedenkboek van 100 jaar oud-katholieke Sint Gertrudiskathedraal 1914 - 2014*. Utrecht, Begijnkade 18 Uitgevers, 2014. 160 p. ISBN 978 90 78019 39 8. € 23,95. Royaal geïllustreerde historie van deze mooie, weinig gekende kathedraal die in 1914 de rol als kerk van de oud-katholieke gemeente overnam van de naastgelegen Gertrudiskapel. De oud-katholieken vormen sinds de 18e eeuw een zelfstandige geloofsgemeenschap los van Rome.

Maurice van Lieshout, *Thuis bij Zandbergen. 140 jaar jeugdzorg*. Utrecht, BigBusinessPublishers, 2014. 191 p. ISBN 978 94 9175 707 5. € 24,50. Veelbewogen geschiedenis van de in 1874 opgerichte jeugdzorgorganisatie Maatschappij Zandbergen in Amersfoort, bakermat van de moderne pleegzorg en van andere (geslaagde en minder geslaagde) innovaties in de jeugdzorg.

Toine Maas en Jan Vredenburg (redactie), *Bescherm door steen. De stadsmuren van Rhenen*. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2014. 148 p. ISBN 978 90 5345 474 9. € 24,95 (na 1 januari € 29,95). Mooi uitgegeven bundel met bijdragen over vooral de fysieke verschijningsvorm van de Rhenense verdedigingswerken en over de verwevenheid van de stadsmuren met het dagelijks leven van de inwoners van Rhenen.

Rob Melchers, *De Beaufort. Geschiedenis van een aanzienlijke familie van 1613 tot 1873*. Hilversum, Verloren, 2014. 308 p. ISBN 978 90 8704 430 5. € 35,-. Politieke, cultureel-sociale en financiële ontwikkeling van zeven generaties, waarvan de laatste vier sterke banden hadden met (de provincie) Utrecht.

Willem Mulder, *Utrecht van toen. De wijk Ondiep in de jaren '50 - '60*. Soest, boekscout.nl, 2014. 97 p. ISBN 978 94 022 0889 4. € 14,95. Vlot genoteerde herinneringen aan een tijd dat het leven van kinderen en jongeren zich nog grotendeels op straat afspeelde. Herkenbaar voor iedereen die in die jaren opgroeide in een stads(volks)wijk.

Ester Smit, *Romeinen rondom het Domplein, beproef, bewandel, bewonder*. Utrecht, Op avontuur met geschiedenis, 2014. 139 p. ISBN 978 90 822482 0 3. € 19,95. Compacte beschrijving van de Romeinse geschiedenis van het Domplein en de archeologische speurtocht naar overblijfselen daarvan. Aangevuld met een wandeltocht langs vindplaatsen van Romeinse sporen en recepten van Romeinse gerechten.

Kaj van Vliet

Historicus, als rijks- en gemeentearchivaris verbonden aan Het Utrechts Archief, tevens redactielid van dit tijdschrift.

Keizer Hendrik II en zijn gemalin Kunigunde. Dit jaar werd in Bamberg herdacht dat Hendrik II 1000 jaar geleden tot keizer werd gekroond.

□ FOTO DIÖZESANMUSEUM BAMBERG

Duitse koningen en keizers op bezoek bij de Utrechtse bisschop

De Duitse koningen en keizers brachten in de 10e, 11e en 12e eeuw vijftientig tot dertig bezoeken aan Utrecht. Deze hoge frequentie is opvallend en vraagt om een nadere analyse. Hoe was de spreiding van de bezoeken door de tijd heen? Wat is bekend over het doel van deze bezoeken? En waar in Utrecht hielden de Duitse keizers verblijf?¹

Van Otto I tot Willem II

Om hun uitgestrekte rijk te besturen, trokken de Duitse koningen en keizers voortdurend van de ene naar de ander plaats. Met name in de 11e en begin 12e eeuw namen bisschopssteden zoals Utrecht een belangrijke plaats in binnen dat reisprogramma. De Utrechtse bisschop, die door deze heersers met steeds meer wereldlijke macht werd bekleed en zo uitgroeide tot de belangrijkste vertegenwoordiger van het wereldlijk gezag in dit deel

van het rijk, trad dan ook stevast op als gastheer.

Bij nadere beschouwing van de Utrechtse bezoeken van de Duitse keizers in de 10e, 11e en 12e eeuw tekent zich het volgende beeld af. Van de dertig bezoeken vallen er drie in de 10e eeuw, veertien in de 11e eeuw en dertien in de 12e eeuw. De eerste keer dat een keizer Utrecht aandoet, is naar alle waarschijnlijkheid in 944. Dit bezoek valt indirect af te leiden uit een oorkonde, uitgevaardigd door kei-

zer Otto I in Rhenen op 17 juli van dat jaar, halfweg de oude landroute van Utrecht naar Arnhem. Van zijn opvolger Otto II zijn twee bezoeken bekend, waarvan één onzeker is, van Otto III geen. Met het aantreden van de Salische dynastie begin 11e eeuw neemt het aantal bezoeken echter snel toe. Onder Hendrik II, Koenraad II en Hendrik III vallen respectievelijk drie, twee en nog eens drie bezoeken te registreren. Het hoogtepunt wordt echter bereikt onder Hendrik IV en Hendrik V met elk zes bezoeken (waarvan respectievelijk één en twee onzeker). Na een sterke terugval onder Lotharius III met slechts één onzeker bezoek neemt het aantal bezoeken dan onder Koenraad III en Frederik Barbarossa weer toe met respectievelijk twee en vier bezoeken. Na 1165 keert Utrecht echter niet meer terug in het reisprogramma van de keizer, een situatie die onder zijn opvolgers niet meer zal veranderen. Met één uitzonde-

ring, namelijk Roomskoning Willem II van Holland (1247-1256), die als telg uit het gravenhuis van Holland van oudsher nauwe banden onderhield met de Utrechtse bisschopsstad. Onder zijn bestuur is nog een laatste reeks van maar liefst acht bezoeken te registreren, maar deze worden hier verder buiten beschouwing gelaten.

Doel van het bezoek

De Duitse keizers bezochten de Utrechtse bisschopsstad bij voorkeur op een van de kerkelijke hoogtijdagen, dus met Kerst, Pasen of Pinksteren - een patroon dat vanaf de 10e eeuw ook bij andere bisschopssteden is te zien. In enkele gevallen was het de wijding van een kerk die hen naar Utrecht bracht. Met zekerheid was dat het geval bij de wijding van de romaanse dom van bisschop Adelbold op 26 juni 1023, toen Hendrik II in Utrecht zijn opwachting maakte. Een eerdere wijding van de Dom op 26 juni 944 vormde vermoedelijk de aanleiding voor het bezoek van Otto I. Een vermelding van de aanwezigheid van keizer Hendrik IV in een onechte oorkonde van bisschop Koenraad van 29 oktober 1088 hangt wellicht samen met de wijding van de Mariakerk, waarvan de wijdingsdag oorspronkelijk werd gevierd op 22 september.² Tweemaal valt een bezoek in verband te brengen met een zogenaamde

Königsumritt, de rondreis die de Duitse koningen gewoonlijk maakten direct na hun kroning om zich in de belangrijkste steden van hun rijk te laten inhuldigen. Dergelijke bezoeken zijn bekend van Hendrik II (1002) en Frederik Barbarossa (1152).

In vijf of zes gevallen (1072, 1076, 1110, 1122, 1126 (?) en 1145) blijkt dat aan het bezoek ook een hofdag was verbonden. Tijdens zo'n hofdag vergaderde de keizer met vooraanstaande kerkelijke en wereldlijke bestuurders uit dit deel van zijn rijk over belangrijke politieke kwesties. Een verblijf van twee of drie weken vormde daarbij geen uitzondering.

In de resterende gevallen was de aanleiding voor het bezoek meestal gelegen in een militaire expeditie die vanuit Utrecht werd ondernomen (1005, 1046, 1123). Eenmaal vormde de stad het toneel van een verloofsfeest van Hendrik V en de 8-jarige Engelse prinses Mathilde (1110). Diezelfde keizer kwam in 1125, zes dagen na het pinksterfeest, in Utrecht te overlijden. Hij was toen al enige weken ernstig ziek en lijkt bewust de gang naar Utrecht te hebben gemaakt om daar zijn sterfbed te vinden. Na zijn overlijden werden zijn ingewanden bijgezet in dezelfde tombe, midden in het koor van de romaanse dom, waar in 1039 de ingewanden van zijn overgrootvader Koenraad II een laat-

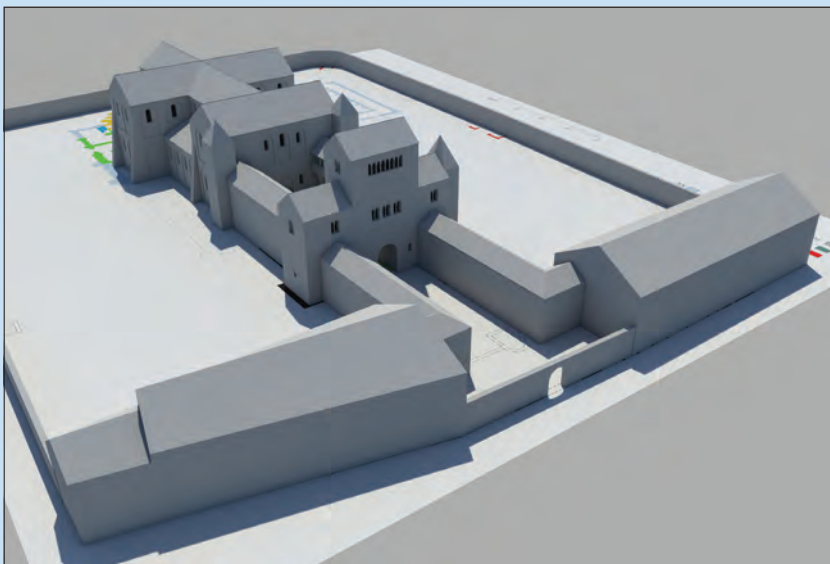
Keizer Koenraad II en zijn opvolgers Hendrik III, Hendrik IV en Hendrik V. Afbeelding uit de *Wereldkroniek* van Ekkehard van Aura, begin 12e eeuw.

□ FOTO WIKIMEDIA COMMONS.

ste rustplaats hadden gekregen. Dat ook deze keizer in Utrecht was komen te overlijden, was destijds volkomen onverwacht. Tijdens de viering van het pinksterfeest in de Utrechtse dom was hij plotseling onwel geworden en nog diezelfde avond liet hij het leven.

Deventer, Tiel en Nijmegen

Incidenteel bezochten deze koningen en keizers ook wel andere plaatsen in het bisdom, met name Deventer (956) en Tiel (977, 1005 en mogelijk ook in 1018). Beide plaatsen hadden in de 10e en 11e eeuw een belangrijke positie in de Nederlandse Rijndelta als handelsnederzetting en kenden een belangrijke concentratie van koningsgoed. Deventer vervulde in deze periode bovendien een vooraanstaande rol binnen het bestuur van het bisdom als tweede residentie van de bisschop naast Utrecht. Tiel vormde door zijn gunstige ligging op de splitsing van de Waal en de Linge, die via de Zoel weer verbinding had met de Lek, een

De bisschoppelijke burcht te Utrecht vanuit het noordwesten, met in het midden de romaanse Dom gebouwd door bisschop Adelbold, links voor de keizerlijke palts Lofen en rechts voor het paleis van de bisschop. Situatie midden 11e eeuw.

□ RECONSTRUCTIE DOOR H. HUNDERTMARK EN D. CLAESSEN, 2012.

Restanten van de palts Lofen te Utrecht in de kelder van het pand Domplein 16.

□ FOTO HET UTRECHTS ARCHIEF, 1999.

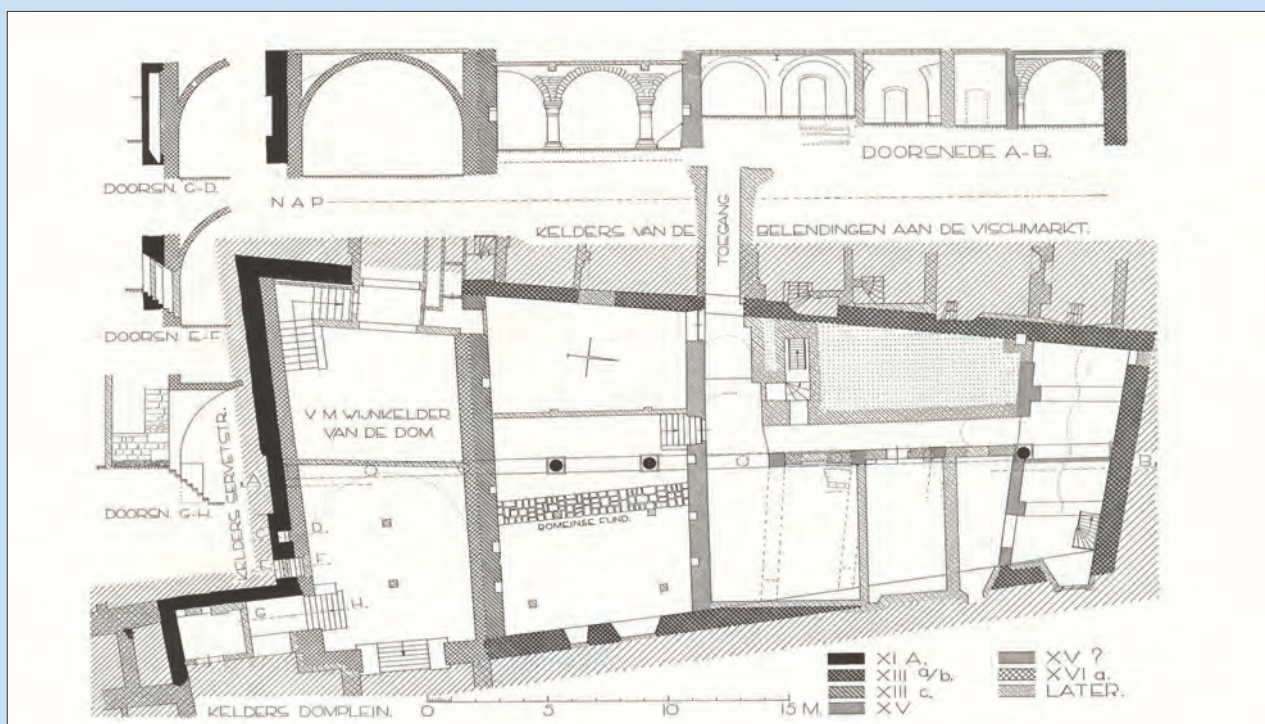
belangrijk tussenstation voor schepen die naar Utrecht voeren, zowel die over de Waal vanaf Nijmegen als (via Heerwaarden) die over de Maas vanuit Luik en Maastricht.

Nijmegen, net buiten de grenzen van het Utrechtse bisdom, gold lange tijd als de meest bezochte locatie van de Duitse keizer in de noordelijke Nederlanden. Al ten tijde van Karel de Grote werd hier een palts (koninklijke verblijfplaats) ingericht, die ook door de Ottonen en de Saliërs druk werd

bezocht. Onder Koenraad II en zijn zoon Hendrik III was Nijmegen opvallend in trek als *Festpfalz*. Maar liefst viermaal bezochten zij Nijmegen tijdens het paasfeest (1031, 1033, 1039, 1044), eenmaal tijdens Hemelvaart (1040) en eenmaal tijdens Pinksteren (1036). Daarbij lijkt de omstreeks 1030 gebouwde en aan Sint-Nicolaas gewijde paltskapel een belangrijke rol te hebben gespeeld. Aan deze intensieve reeks komt echter een abrupt einde na de verwoesting van de palts in 1047. Pas na het herstel van de palts in 1155 door Frederik Barbarossa nam het aantal bezoeken weer kortstondig toe.

Afgezien van een enkel bezoek door Otto IV in 1213 speelde ook Nijmegen in de 13e eeuw geen rol van betekenis meer en in 1247 werd de palts tenslotte verpand aan de graaf van Gelre.

De vraag dringt zich op in hoeverre de bevordering van Utrecht als keizerlijke residentie een gevolg is geweest van de verwoesting van de palts in Nijmegen. Bij nadere beschouwing blijkt van een dergelijk verband geen sprake. Al vóór 1047 is immers een duidelijke toename van het aantal bezoeken aan Utrecht te bespeuren. Daarbij markeren het overlijden van keizer Koenraad II in 1039 in Utrecht

Plattegrond van de palts Lofen te Utrecht op basis van opmetingen door W. Stooker.

□ TEKENING E.J. HASLINGHUIS, 1956

en het aantreden van Hendrik III de cesuur. Veeleer moeten we de palts die Hendrik III in Kaiserswerth liet inrichten en die hij in het voorjaar van 1050 voor het eerst bezocht, als opvolger van Nijmegen beschouwen. Na 1047 komt Utrecht evenmin als Nijmegen nog in het reisprogramma van Hendrik III voor; Kaiserswerth bezocht hij in de jaren voor zijn dood in 1056 daarentegen meerdere malen.

De Utrechtse keizerspalts

Wanneer de keizers Utrecht bezochten, waren zij en hun gevolg te gast bij de bisschop. Aanvankelijk zullen zij daarbij gebruik hebben gemaakt van de vertrekken in de gebouwen die hoorden bij de residentie van de bisschop. Deze waren gesitueerd in de zuidwesthoek van de bisschoppelijke burcht, direct ten westen van de beide kerken aldaar, de Domkerk en de naastgelegen St. Salvatorkerk. Vanaf het derde kwart van de 11e eeuw konden de keizers echter over een eigen palts beschikken, die was gelegen in de noordwesthoek van de burcht. De resten van deze palts, die volgens de oudste vermelding uit 1122 de naam Lofen droeg, zijn nog heden ten dage terug te vinden in de kelders van enkele huizen aan het Domplein (nrs. 13-18). Tot voor kort werd de bouw van deze palts gedateerd rond 1050, waarbij een samenhang is verondersteld met de bouw van de nieuwe Utrechtse kapittelkerken onder bisschop Bernold in de periode na 1040. In een recent onderzoek breng ik echter de totstandkoming van de palts in verband met de bouw van de nieuwe

romaanse dom, die in 1023 werd gewijd en later in de jaren 1020 zal zijn voltooid. Een datering aan het eind van het bestuur van bisschop Adelbold of het begin van dat van bisschop Bernold ligt dan meer voor de hand.

Juist in de jaren na 1039 nam het aantal bezoeken van de keizer aan Utrecht sterk toe. In combinatie met het opvallende hoge aantal bezoeken tijdens kerkelijke hoogtijdagen, doet dit vermoeden dat de Duitse keizers in die periode niet alleen in Nijmegen maar ook in Utrecht over een eigen verblijf konden beschikken. Deze gedachte sluit goed aan bij een datering van het Utrechtse paltscomplex direct in het verlengde van de bouw van de romaanse dom, in de laatste jaren van bisschop Adelbold of meer waarschijnlijk de beginjaren van bisschop Bernold.

Zo gezien kan het bezoek met Pinksteren 1039 van keizer Koenraad II met zijn vrouw Gisela en zijn oudste zoon Hendrik heel goed de eerste gelegenheid zijn geweest dat paleis Lofen als keizerlijke residentie werd gebruikt. Juist tijdens dat bezoek, nota bene

Keizer Hendrik VI afgebeeld in de Codex Manesse, ca. 1300.

□ UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK HEIDELBERG.

tijdens de plechtige viering van het pinksterfeest in de Utrechtse dom, werd de keizer onwel. 'Toen de ziekte zich de dag daarna in alle hevigheid openbaarde, beval hij de keizerin met zijn zoon de koning naar de maaltijd te gaan en het vertrek te verlaten.' Waarna hem door de aanwezige bisschoppen het laatste sacrament werd toegediend en de keizer het aardse voor het hemelse verwisselde.³ Waar het genoemde vertrek (*cubiculum*) zich precies bevond, maakt de bron niet duidelijk. In het licht van het voorafgaande is het echter heel goed voorstelbaar dat het hier om een privévertrek van de keizer in het nieuwe paleis Lofen ging.

Noten

- 1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op een gedeelte van mijn lezing 'Het Utrechtse paltscomplex van keizer en bisschop', gehouden tijdens het congres *Königtum und Adel in Niederlothringen (10.-12. Jahrhundert)* dat op 23 en 24 februari 2012 plaatsvond in Kleef. De uitgave van een bundel met alle bijdragen aan het congres verschijnt binnenkort onder de titel "Verortete Herrschaft" - *Königspfalze, Adelsburgen und Herrschaftsbildung in Niederlothringen während des frühen und hohen Mittelalters*.
- 2 Voor de wijdingsdagen van deze kerken zie: K. van Vliet, *In kringen van kanunniken* (Zutphen 2002), bijlage 2, 443-445.
- 3 Wipo, *Gesta Chuonradi II. imperatoris*, uitgegeven en vertaald door W. Trillmich, *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 11) (Darmstadt 1961), 507-613, aldaar 606-609.

Leo Hutjens, zonder titel (*De Boeggolf*) in 1978 geplaatst bij het botenhuis van de Utrechtse roei-verenigingen Orca, Triton en Viking (Verlengde Hoogravenseweg, Merwedekanaal).

□ FOTO GEMEENTE UTRECHT

Utrecht, stad vol beelden

De gemeente Utrecht voert al ruim 60 jaar een actief verzamel- en opdrachtenbeleid ten aanzien van kunst in de openbare ruimte. Ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de zogenaamde percentageregeling is nu een rijk geïllustreerde, tweedelige uitgave verschenen.

Utrecht is gezegend met een flink aantal kunstwerken voor de openbare ruimte. Op pleinen en in parken, maar ook in scholen en zwembaden, bij sportaccomodaties en buurthuizen kan men vaak kunst vinden. Een deel van die kunstwerken is aangekocht door de gemeente Utrecht via het Fonds Stadsverfraaiing dat in 1948 in het leven geroepen werd. Een ander zeer aanzienlijk deel van de gemeentelijke collectie kwam tot stand via de zogenaamde percentageregeling, die binnen de gemeente Utrecht sinds 1954 wordt toegepast. De regeling houdt in dat bij nieuwbouw of substantiële verbouw van gemeentepanden 1,5% van de kale bouwsom gereserveerd wordt voor kunst. De regeling bestaat nog steeds.

Naast deze gemeentelijke kunstwerken vinden we in de openbare ruimte in Utrecht ook kunstwerken die door particulier initiatief tot stand zijn gekomen of die door bedrijven in en om hun kantoren zijn geplaatst. Deze werken worden - vanzelfsprekend - niet behandeld in de uitgave, maar vergroten daarmee nog eens het kunstaanbod in Utrecht 'op straat'.

Burger in contact met kunst

De percentageregeling werd in 1951 door het Rijk ingesteld. Bedoeling van deze regeling was in de wederopbouwjaren, een tijd waarin er veel nieuwe wijken werden aangelegd, om kunst als educatief en verfraaiend element onder de aandacht van de burgers te brengen. Daarnaast bood

de regeling de mogelijkheid de werkloosheid onder kunstenaars in die jaren te bestrijden.

In 1954 richtte Utrecht haar eigen versie van de percentageregeling op, bedoeld voor gemeentegebouwen. Dit resulteerde in de loop der jaren in een groot aantal kunstwerken. In de publicatie zijn er daarvan 160 opgenomen, chronologisch gerangschikt en voorzien van afbeeldingen. Bij ieder kunstwerk vindt de lezer verhelderende, vlot geschreven essays met achtergrondinformatie.

Uit het overzicht blijkt dat het karakter van kunst voor de openbare ruimte in de loop der jaren nogal aan verandering onderhevig is geweest. Van ooit een bronzen of stenen beeld op een plein, ijkpunt voor een buurt, naar participaties van bewoners in projecten of kunst die niet altijd een permanent karakter heeft.

Naast de percentageregeling kende Utrecht al sinds 1948 het *Fonds Stadsverfraaiing* met als doel de stad te verlevendigen met kunstobjecten en de burger op een eenvoudige manier in contact te brengen met kunstwerken. Het fonds zorgt voor aankoop en opdrachten aan kunstenaars.

Tweehonderd werken die in dit kader verzameld zijn worden, eveneens chronologisch geordend, afgebeeld, zij het vaak met foto's van matige kwaliteit. Hier ontbreken ook jam-

Boekbespreking

Beelden in de stad Utrecht. Uitgave van de gemeente Utrecht, 2 delen in cassette, 2014. - Deel 1: Percentageregeling sinds 1954, 214 pagina's. ISBN 978 90 804807 5 9; Deel 2: Fonds Stadsverfraaiing sinds 1948, 162 pagina's. ISBN 978 90 804807 6 6. € 24,95. Bij deze dubbelpublicatie kan de gratis app Beelden in de stad Utrecht gedownload worden voor Android en Apple.

Marion Cornélie van Oudheusden

Kunsthistorica, publiciste en redacteur van dit tijdschrift.

mer genoeg de essays, die het andere deel zo informatief maken. De foto's hadden qua bladspiegel zeker groter gekund of hadden de ruimte van een achterin geplaatst interview kunnen vervangen.

Zoekgeraakte kunstwerken

Kunstwerken in de openbare ruimte leiden vaak een zwaar leven. Er wordt op gezeten, aan gehangen, op geklommen (bij scholen wordt vaak expliciet gesteld dat het ook als klimtoestel bruikbaar moet zijn), ze hebben flink te lijden door weer en wind en daar moeten ze allemaal maar tegen kunnen. Dat kunnen ze helaas niet altijd. Sommige werken zijn verloren gegaan, bijvoorbeeld door brand of werden een paar decennia na hun ontstaan niet meer herkend als kunstwerk en gingen, bij de sloop van een gebouw, mee de container in. Andere zijn op volstrekt onduidelijke wijze verdwenen. Sinds het begin van de jaren 50 zijn er niet minder dan 144 kunstwerken kwijt geraakt, een ongelofelijk aantal. Een aantal dat vragen oproept over het gehanteerde conservatiebeleid.

Hierin kan de onderhavige publicatie overigens een functie hebben: dat we ons duidelijker bewust worden van de kunstwerken in onze omgeving en er zuiniger mee omgaan, of zelfs naderende ontmanteling eerder signaleren.

Kunst, ook kunst voor de publieke ruimte, is vaak kwetsbaar en vergt onderhoud. Een video, zoals de indrukwekkende 'Sit transit gloria mundi' van Johan Wagenaar, vanaf

1993 in het Utrechts Conservatorium, moet wel in gebruik zijn om zich te kunnen manifesteren. Of neem de mooie symboliek en elegante uitvoering van Job Koelewijns 'Running cemetery' voor TivoliVredenburg: de namen van overleden musici op de rubberen banden van de roltrappen, vormen eveneens een voor de toekomst zeer kwetsbaar kunstwerk. Overigens is de gemeente inmiddels in gesprek om de video van Wagenaar in ere te herstellen.

Grote veelzijdigheid

Naast het traditionele beeld in het park is er in de loop der jaren een grote veelzijdigheid aan kunstitingen ontstaan: tijdelijke manifestaties, installaties, video's, participatiekunst. In het laatste geval werken buurtbewoners of andere deelnemers voor wie het kunstwerk bedoeld is, zelf mee aan het eindresultaat. In een aantal gevallen kunnen we dit met evenveel recht een sociaal project noemen. Participatiekunst lijkt voort te borduren op het democratiseringsdenken uit vorige decennia. De kunstenaar stelt zich dienstbaar op naar de gemeenschap voor wie hij (of de bewoners zelf?) het project maakt (maken). Een alleszins sympathieke opstelling, die je echter na een tijdje weer doet verlangen naar een kunstwerk met smoel, dat schuurt en irriteert, als zand in je ondergoed, en dat een statement maakt. Een maatschappelijke discussie kan dan nog altijd nog.

Beelden in de stad is een uitgave die op meerdere niveaus waarde heeft:

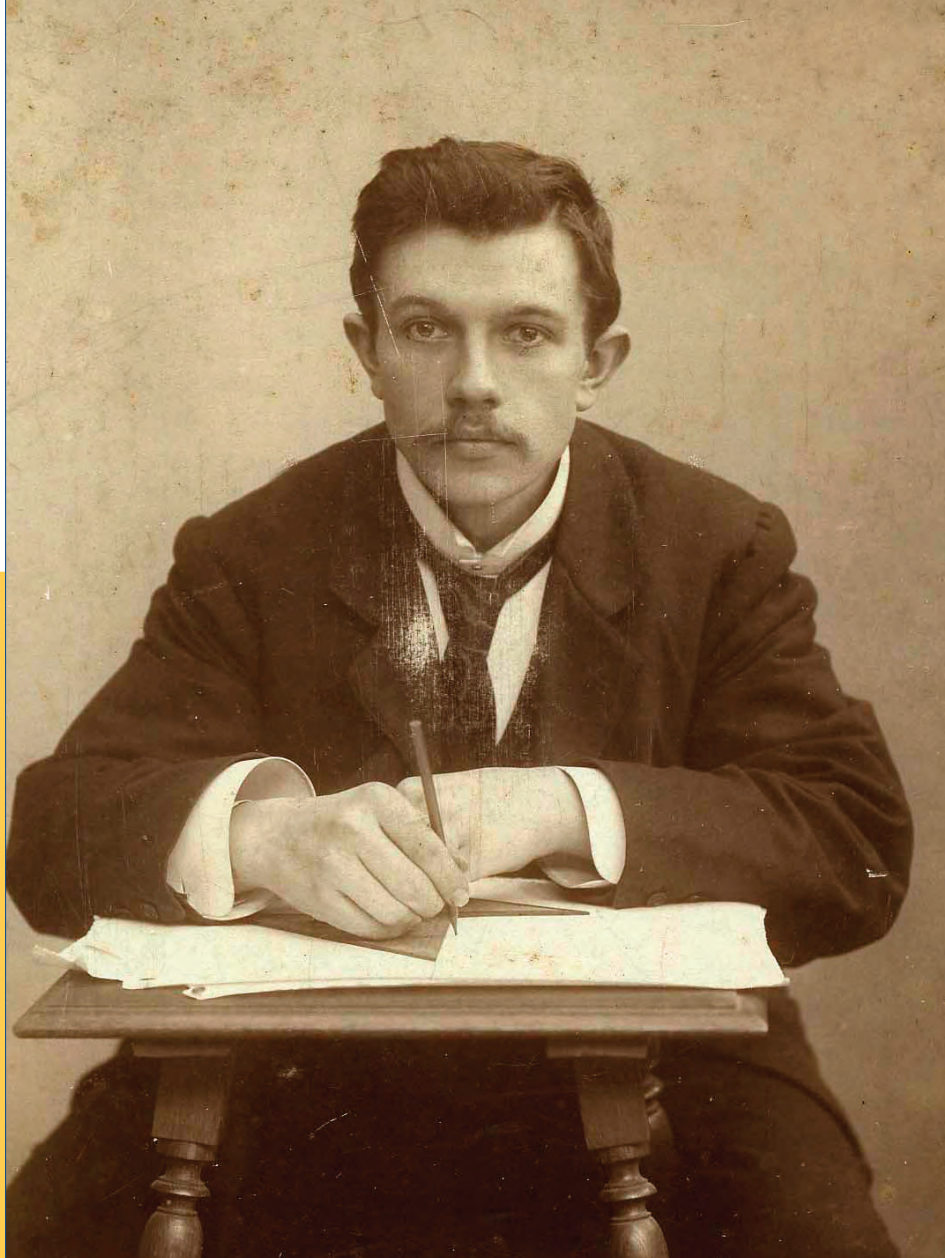
als beeldarchief van de huidige kunstwerken in de openbare ruimte, als reminder van waar we zuinig op moeten zijn, als afspiegeling van hoe kunst zich chronologisch ontwikkeld heeft en als discussiestuk over de huidige stand van zaken. Beide delen zijn voorzien van handige plattegronden met de locaties van de diverse kunstwerken, al is het formaat van de boeken wat te kloek om op zak te hebben als wandelboek.

Ook voor menig Utrechter die zijn stad zeer goed kent, kan deze uitgave tal van nieuwe gezichtspunten opleveren.

Piet Klaarhamer in de jaren 90 van de 19e eeuw.

□ FOTO UIT STUDIO W.G. BAER, UTRECHT

*Alle foto's bij dit artikel zijn afkomstig uit het
Klaarhamer Archief in Het Nieuwe Instituut,
Rotterdam, tenzij anders vermeld.*

In de jaren 10 en 20 van de vorige eeuw had Piet Klaarhamer veel aanzien als architect en meubelontwerper. Zijn eerlijke, functionele stijl had grote invloed op zijn leerling Gerrit Rietveld. Toch raakte hij in de vergetelheid. Een expositie in het Centraal Museum biedt nu voor het eerst een grootschalig overzicht van zijn oeuvre.

Volgens Bart van der Leek kenmerkte zijn werk zich door 'een streven van onomwonden eerlijkheid, voorzichtig uitgesproken, wel overwogen zonder aanstellerij, zonder gebaarmaking, - bezield', terwijl Gerrit Rietveld schreef: 'Z'n werk was als z'n naam: helder en krachtig en als z'n persoonlijkheid: breed en muzikaal'.²

Uit deze twee citaten spreekt een duidelijke bewondering. En niet van de minsten uit de Nederlandse kunstgeschiedenis. Toch is Pieter Jan Christoffel (Piet) Klaarhamer (1874-1954) vrijwel geheel in de vergetelheid geraakt. Hij werkte intensief samen met onder andere Bart van der Leek en Robert van 't Hoff, ontwierp vooruitstrevende meu-

Piet Klaarhamer (1874 - 1954)

Gerrit Rietvelds ten onrechte vergeten leermeester

bels, gebouwen en concepten voor gebouwen en was leermeester van Gerrit Rietveld. Kort na zijn geboorte in Zwiep (bij Lochem, Gelderland) verhuisde het gezin Klaarhamer in 1875 naar Utrecht. Vader Pieter Johannes Willem Klaarhamer was van 1881 tot 1891 werkzaam als predikant in Hilversum en Middelburg waar zoon Piet vanaf 1886 op de Ambachtsschool zat. In 1891 vestigde het gezin zich opnieuw in Utrecht toen Pieter Klaarhamer predikant werd van de Gereformeerde Oosterkerk aan de Maliebaan. Piet volgde er kunstindustriële onderwijs, werkte bij bouwkundigen en trad uiteindelijk als bouwkundig tekenaar in dienst bij het architectenbureau van P.J. Houtzagers (tussen 1894 en 1898) en P.J. Cuypers (1898 tot 1899). In 1900 kreeg hij een aanstelling aan de Utrechtse Ambachtsschool waar hij een jaar werkte als onderdirecteur en vervolgens twee jaar als docent materiaalkennis en vormtekenen.³

Bart van der Leck

Omstreeks 1893 leerde Klaarhamer Bart van der Leck kennen toen zij beiden in de leer waren bij glasschilderatelier W.J. Sodekamp in Jutphaas. Zij bleven lange tijd bevriend en hadden intensief contact in de vorm van brieven en bezoeken over en weer. Toen Klaarhamer zich in 1904 als zelfstandig architect vestigde op de eerste verdieping van de Herenstraat 19, deelde hij deze ruimte met Van der Leck. Die had net zijn opleiding aan de Rijkschool voor Kunstnijverheid en de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam afgerond. De vrienden organiseerden er cursussen ontwerpen en decoratief tekenen. Voorbeelden van hun samenwerking zijn Van der Lecks schildering op een door Klaarhamer ontworpen

muziekkastje en het artikel dat Van der Leck over Klaarhamers meubelen schreef voor het tijdschrift *Onze Kunst* waaruit het eerder vermelde citaat afkomstig is.

Een ander gerealiseerd samenwerkingsproject was een prachttuitgave van het *Hooglied van Salomo* (1905). Met uitgever Willem Versluys waren ze in contact gekomen via diens broer Jan die docent was aan de kunstnijverheidsschool waar Van der Leck les van hem had gehad. Het contact met Willem Versluys en diens vrouw Anette Versluys-Poelman zou voor Klaarhamer later nog resulteren in twee architectuuropdrachten.

Eerste opdrachten

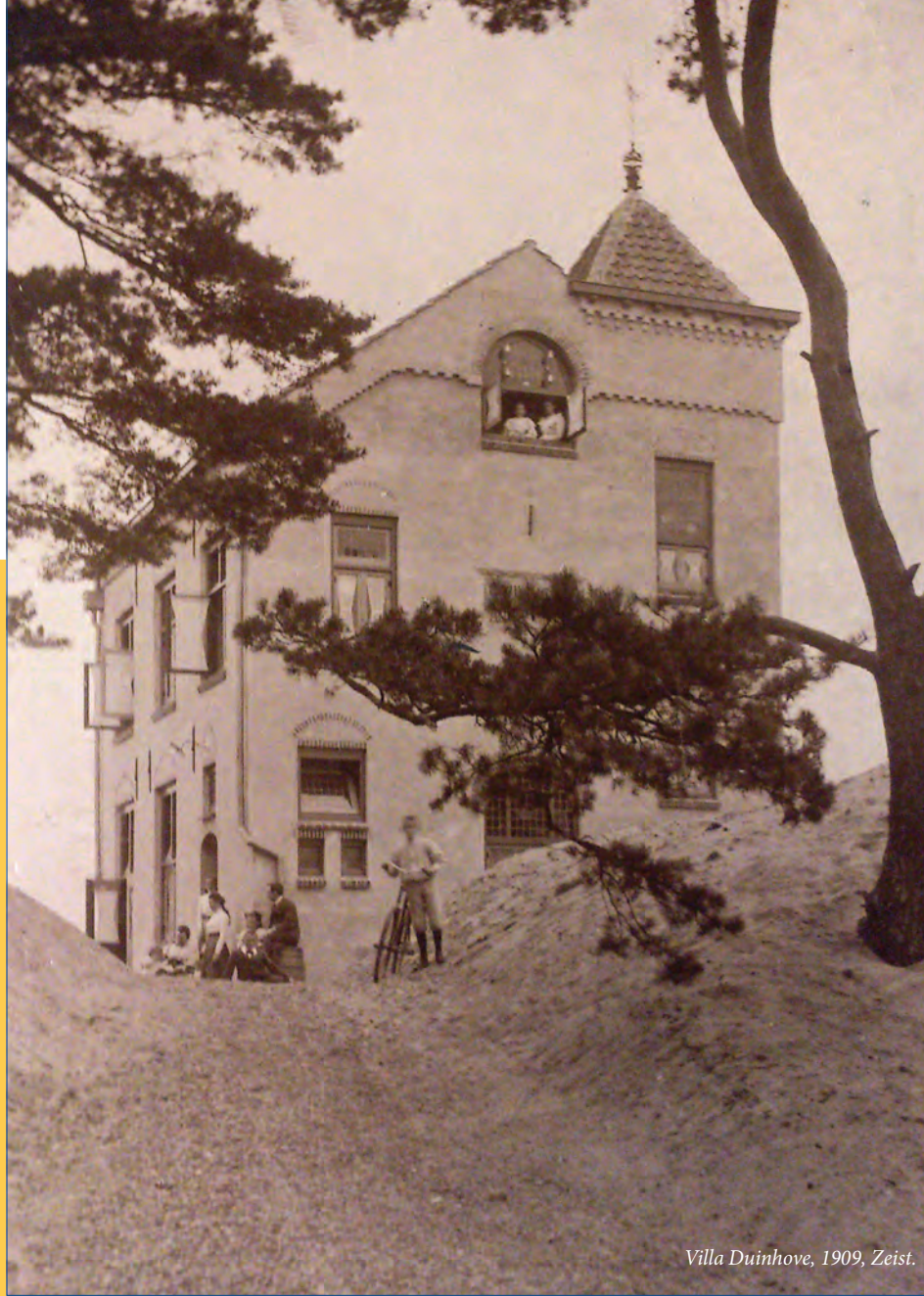
Het vroegst bekende gebouw dat Klaarhamer op eigen naam voltooide was een schoolgebouw annex onderwijzerswoning aan de Utrechtse Havikstraat. Deze opdracht uit 1902 vloeiende mogelijk voort uit de contacten van zijn vader, aangezien het om een gebouw voor de vereniging *De Gereformeerde School* ging. In 1907 breidde Klaarhamer het gebouw nog uit met een extra verdieping. In de correspondentie met andere potentiële opdrachtgevers haalt hij deze opdracht meerdere malen aan. Aan zijn acquisitie schortte het in ieder geval niet en in 1909 rondde hij zijn eerste opdracht af voor een woonhuis, de

Piet Klaarhamer, muziekkastje met geschilderde panelen door Bart van der Leck, 1904.

Klaarhamer in het Centraal Museum

De expositie *Klaarhamer volgens Rietveld: vakman, voorganger en vernieuwer* is van 20 december t/m 22 maart 2015 te zien in het Centraal Museum Utrecht (geopend dinsdag t/m zondag van 11 tot 17 uur). Tegelijkertijd met de tentoonstelling verschijnt de publicatie *Piet Klaarhamer. Architect en meubelontwerper* van Marijke Kuper, m.m.v. Monique Teunissen. Deze wordt uitgegeven in samenwerking met nai010 uitgevers.

Villa Duinhove, 1909, Zeist.

Villa Duinhove in Bosch en Duin. Dit huis ontwierp hij voor de Utrechtse edelsmid J.H. (Jan) Brom, een van de docenten aan het Utrechtsch Museum voor Kunstnijverheid waar Klaarhamer eerder onderwijs volgde. Over het resultaat was Van der Leek overigens weinig enthousiast: 't is sierlijker dan je vroegere werk', schrijft hij in een brief aan Klaarhamer, bovendien lijkt het totaal hem 'niet dieper, maar je kunt niet alles in eens bereiken'. Hij waarschuwt Klaarhamer dat hij moet 'zorgen niet verijnd te worden'.⁴ In een brief aan zijn verloofde Bertha laat Van der Leek zich een stuk minder diplomatiek uit. Hij vindt het huis 'er in groote lijn wat bekrompen uitzien' en het maakt volgens hem een 'ouderwetsche en tegelijkertijd een soort aannemersindruk'.⁵ Wanneer we kijken naar de details en de uitstraling

van het nog bestaande huis, is dit standpunt wellicht te begrijpen. Klaarhamer moest zijn plannen vaak aanpassen aan de wensen van de opdrachtgever en het resultaat was dan ook niet altijd zo vernieuwend als zijn ideeën. Maar het is niet altijd het uiterlijk waarin de vernieuwing zich toont.

Functioneel en pragmatisch

In hetzelfde jaar 1909 vroeg het echtpaar Versluys-Poelman Klaarhamer om een buitenhuisje te ontwerpen in Blaricum. Uit dit project blijkt dat zijn ideeën allesbehalve ouderwets, maar vooral functioneel en pragmatisch waren. Klaarhamer stelde voor om het hele huis in beton op te trekken. Versluys stond positief tegenover dit vooruitstrevende plan tot het moment dat hij de offerte van de firma F.J. Stuhlemeier &

Co onder ogen kreeg. Het beton paste niet binnen het budget en het huis werd uiteindelijk betrekkelijk traditioneel opgetrokken in hout en met een rieten dak. De vormen zijn wel behoorlijk strak en worden bepaald door de functionaliteit van de bouwvolumes. Toen het huis in 1911 werd opgeleverd, was iedereen dan ook tevreden. 'Er is licht en lucht in overvloed', aldus Anette Versluys-Poelman, exact wat Klaarhamer wilde. Het echtpaar vroeg hem vervolgens ook een verbouwing aan hun woning in Amsterdam te realiseren.

In de jaren 1910-1915 volgden er meerdere opdrachten rond het Wilhelminapark in Utrecht. De gemeente breidde sterk uit aan de oostkant van de stad en gaf de bouw in handen van zogeheten 'eigenbouwers', aannemers die ook zelf ontwierpen, het beroep architect was immers een vrij beroep. Wel moesten alle plannen worden goedgekeurd door een schoonheidscommissie. Dat voorzag in Klarhamers broodwinning doordat hij veel afgekeurde ontwerpen kon herzien. Prominente voorbeelden zijn de panden aan de Burgemeester Reigerlaan 80 t/m 84 en de Koningslaan 101 t/m 114.

Intussen werden Klarhamers ideeën over het gebruik van beton steeds vooruitstrevender zoals onder andere blijkt uit een lezing uit 1913 over de 'doelmatigheid' in het bouwen. Daarnaast ontwikkelde hij nieuwe opvattingen over de indeling van woningen en de introductie van flatwoningen. We herkennen daarin de vernieuwingen van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright. Met deze ideeën raakte hij waarschijnlijk vertrouwd door het contact met collega-architect Robert van 't Hoff. Samen werkten zij enkele ontwerpen uit voor woonhuizen en etagewoningen. Dit deden ze zonder specifieke opdrachtgever

Huizen aan de Burgermeester Reigerstraat, ca. 1912.

voor ogen te hebben en helaas werd geen van deze ontwerpen uitgevoerd. Vooral voor Wrights maatschappelijke denkbeelden en plannen voor gestandaardiseerde huizen hadden zij veel aandacht. Klarhamer gebruikte Wrights concept van de woonkamer als centraal punt in het huis, waar vanuit alles 'gemakkelijk en direct te bereiken' is.⁶ Ook was Klarhamer in deze periode een van de eersten in Nederland die villa's ontwierp die geheel in beton werden opgetrokken. Steeds meer presenteerde hij zich als vernieuwer die op zoek was naar een zuivere kunst.

Gerrit Rietveld

Vanaf 1915 lagen de architectonische werkzaamheden stil - mede vanwege de schaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog - en besteedde Klarhamer weer meer aandacht aan zijn meubelontwerpen. Hiermee was hij overigens nooit helemaal gestopt. Het functionele karakter van zijn gebouwen zien we terug in de meubels. Vooral die voor eigen gebruik zijn erg robuust en gemaakt van goedkoop vurenhout. Eerlijkheid ten opzichte van het materiaal en constructie worden benadrukt door zichtbare houtnerven en een herkenbare montage. Gebruiksgemak was voor Klarhamer erg belangrijk. Veel van de meubels zijn uitneembaar of hebben een handvat waardoor ze handzaam blijven. Nog steeds zijn veel meubels van Klarhamer bij zijn familieleden in gebruik.

In de opdrachten voor anderen zien we deze kenmerken terugkomen, ook al is de uitvoering veel verfijnder en zijn de gebruikte houtsoorten duurder. Een interessant voorbeeld is de reeks stoelen die hij ontwierp voor Vroom & Dreesmann. De ontwerpen bestonden uit betrekkelijk simpele vormen en waren bestemd voor productie in grote oplage. Deze eigenschappen kregen al snel waardering van een jonge Utrechtse meubelmaker die de ontwerpen van Klarhamer uitvoerde in de werkplaats van zijn vader. Sinds 1904 volgde Gerrit Rietveld avondonderwijs aan hetzelfde Utrechtsch Museum voor Kunstnijverheid waar Klarhamer ook kunstindustriële onderwijs had gevolgd. Rond 1907 duikt de naam van Gerrit Rietveld voor het eerst op met betrekking tot Klarhamer toen hij zich inschreef voor een cursus aan de Herenstraat 19. De wanden, die hier inmiddels waren volgehangen met schetsen, herinnerde Rietveld zich later als ware 'panorama's van de toekomst'. In 1915 voerde hij vervolgens enkele stoelen naar Klarhamers ontwerp uit in zijn vaders werkplaats en bleef hij Klarhamer regelmatig bezoeken in zijn huis aan het Oudkerkhof 48bis. Daar was Klarhamer na zijn huwelijk met Tjitske Klein komen wonen boven de theewinkel van Tjitskes broer Fokke. Rietveld bleef jarenlang Klarhamers leerling en werd vooral in 1918-19 sterk door hem beïnvloed. Het ging Klarhamer toen voor de wind. Robert van 't Hoff droeg hem zelfs voor bij Theo van Doesburg als de

meubelontwerper die met zijn meubels het best - en eigenlijk als enige - aansloot bij de vormgeving van De Stijl. Dit bleek inderdaad het geval bij de jongenskamer die Klarhamer met Huszár in 1919 ontwierp voor C. Bruynzeel in Voorburg. Voor deze kamer bedacht Huszár een kleurenschema. Klarhamer ontwierp het meubilair en paste de samenstelling van de ruimte enigszins aan. Dit was een van de eerste voorbeelden waarbij de gehele ruimte als één compositie was opgevat conform de ideeën van *De Stijl*. De weg naar erkenning door bijvoorbeeld een publicatie van Klarhamers werk in *De Stijl* leek geplaveid. Deze

Stoel, 1915, Gerrit Rietveld (uitvoerder), Piet Klarhamer (ontwerper). Eikenhout, gelijmd, gelakt, pen en gat verbindingen; textiel, gestikt.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM

Middenstandswoningen, aquarel op papier, 1921.

publicatie bleef echter uit, er werd gekozen voor een andere meubelontwerper. Van Rietveld werden in 1919 een kinderstoel en zijn ongekleurde lattenleunstoel geplaatst en door Theo van Doesburg gepresenteerd als de meubels voor het toekomstige interieur. De rol van voorganger door Klaarhamer leek hiermee uitgespeeld.

Huizen Oog in Al

Klaarhamer kreeg nog wel enkele grote architectuuropdrachten. Het bekendste voorbeeld is zijn ontwerp voor de nieuwe Utrechtse wijk Oog in Al. De eerste huizen die daar binnen het stratenplan van H.P. Berlage werden gebouwd, kwamen van Klaarhamers tekentafel. De tijd bleek echter nog niet rijp voor zijn strakke, modernistische middenstandswoningen of flatgebouwen. Alle plannen in deze richting vonden geen genade in de ogen van de opdrachtgever, de coöperatieve woningbouwvereniging *Buiten Thuis*, en voldeden niet aan de regels van de rijksoverheid. En zo werden in plaats van flats, in lijn met de Woningwet, eengezinswoningen in tuindorpsstijl gebouwd. Klaarhamers heldere, eerlijke vormen en doelmatigheid bleven echter ook in de generaliseerde laagbouw fier overeind, alles passend bij de vragen van zijn tijd. Dit was dan ook wat Rietveld zo waardeerde toen hij zelf op Bachstraat 11 in een van de huizen van zijn leermeester woonde. Over ieder detail was nagedacht, soms stonden zelfs de meubels al in de plattegrond ingetekend. Voor vele bewoners was de vormgeving echter te strak en vooruitstrevend. Dit is een van de redenen dat de huizen die nu erg gewild zijn, aan het begin nog vrij lang leeg stonden. De vakman, voorganger en vernieuwer trok zich in later jaren steeds meer terug. In Rietvelds woorden miste hij 'de moed om langer

het hoofd te bieden aan beunhazerij, sleur en stijlloosheid'. Hij weigerde bovendien instemming te verlenen wanneer Rietveld over zijn werk wilde publiceren om hem de verdiende erkenning te doen toekomen. In 1954 schreef Rietveld echter een 'In Memoriam' waarin hij zich schatplichtig toonde

aan zijn leermeester en in 1958 presenteerde hij op zijn eerste solotentoonstelling in het Centraal Museum twee van Klaarhamers stoelen. Deze postume hommage is nu terug te zien in een tentoonstelling waarin Klaarhamers werk voor het eerst op grote schaal gepresenteerd wordt.⁷

Huizen Oog in Al, Robert Schumannstraat/Johann Sebastian Bachstraat!, 1921-1922.

Noten

- 1 Bart van der Leek, 'Klaarhamer's meubelen', in: *Onze Kunst* 3 (1904) nr.9, 73-78.
- 2 Gerrit Rietveld, 'In Memoriam architect P.J. Klaarhamer', in: *Bouwkundig Weekblad* 1954, 101. Andere citaten van Rietveld zijn ook afkomstig uit deze tekst.
- 3 Feitelijke informatie uit deze alinea is afkomstig uit de biografie van Klaarhamer gepubliceerd op <http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/3040>.
- 4 Correspondentie B.A. van der Leek en P.J.C. Klaarhamer, april 1910; transcriptie Cees Hilhorst.
- 5 Brief van B.A. van der Leek aan Bertha Teerink, poststempel 19-10-1910; transcriptie Cees Hilhorst.
- 6 Dit benadrukt Klaarhamer omstreeks 1920 nog eens in een reeks lezingen over *De moderne woning* voor de Nederlandsche Vereniging van Huisvrouwen.
- 7 Met dank aan Hans Ebbink, Cees Hilhorst, Mariëlle van Mierlo en Alied Ottevanger.

Pieter d'Hont, 'De dame met het hondje', brons, 1991.

□ FOTO MICHEL BUREZ, PARTICULIER BEZIT.

‘De dame met het hondje’ van Pieter d’Hont

Wat hebben een Tsjechische kunsthistorica, een verhaal van Tsjechov en een beeldje van de Utrechtse beeldhouwer Pieter d’Hont met elkaar te maken? Drie manifestaties van ‘de dame met het hondje’.

Jos de Meyere

Kunsthistoricus, voormalig conservator van het Centraal Museum te Utrecht.

Jaar in jaar uit fietste de Utrechtse beeldhouwer Pieter d’Hont bijna dagelijks van zijn woonhuis aan de Frederik Hendrikstraat naar de Wijde Doelen, waar hij in het imposante bolwerk Manenburg zijn atelier had. Op zijn route kwam hij door de Agnietenstraat, die aan de noordzijde beheerst wordt door de Willem Arntsz Stichting - een psychiatrisch centrum - en aan de zuidzijde door de middeleeuwse Nicolaïkerk en het voormalig, eveneens middeleeuws Agnietenklooster, thans Centraal Museum.

In het voorjaar van 1969 verscheen daar ’s ochtends in de Agnietenstraat een vrouw die al snel zijn aandacht trok en die vervolgens keer op keer zijn pad kruiste. Ze had een gaaf gezicht dat een mengeling van lief en leed uitstraalde. Ze was alles behalve modieus gekleed, ze droeg een lange jas en een bontmuts of een gebreide muts bedekte haar verzorgde grijzende haardos. Ze sjouwde steeds een of meerdere tassen mee en was meestal vergezeld van een hondje van een ondefinieerbaar ras. Haar linkerschouder was lichtjes afgezakt, alsof ze met haar linkerarm langdurig zware lasten had moeten tillen. Maar dat deed niets af van haar charmante, bijna aristocratische verschijning. d’Hont typeerde haar als ‘De dame met het hondje’.

Tsjechovs ‘De dame met het hondje’

‘Er werd verteld dat er op de boulevard een nieuw gezicht was opgedoken: een dame met een hondje’: met die woorden begint het verhaal *De dame met het hondje* van de beroemde Russische schrijver Anton Tsjechov.¹ Het is, zo omschrijft Tsjechov haar verder, ‘een blonde jonge vrouw [...] met een baret op haar hoofd; achter haar aan trippelde een wit keeshondje’. De heer Goerov, nog geen 40, zou wel eens kennis met haar willen maken, als ze tenminste ‘zonder man is [...] en zonder kennissen. [...] Als hij zijn ogen dichtdeed, zag hij haar als in levenden lijve voor zich en ze leek hem mooier, jonger en frêler’.

Tsjechov schreef het verhaal in 1899, een jaar nadat hij zich om gezondheidsredenen in Jalta op de Krim had gevestigd. In *De dame met het hondje* vinden we de uitzichtloosheid van het leven terug die

Libuse Brozkova, ca. 1990.

een hoofdthema in Tsjechovs werk vormt, ook al is er ook steeds een sprankje hoop aanwezig. Enkele citaten uit het verhaal getuigen daarvan: 'Toch heeft ze iets wat triest stemt'; 'en ze zat daar in een treurig gepeins verzonken, als een zondares op een oud schilderij'; 'en toch was te zien dat ze zich ongelukkig voelde'; 'terwijl zij dikwijls melancholiek gestemd was'.

Wie was 'de dame met het hondje' die d'Hont zo intrigeerde? Voor hem kon het nauwelijks anders of die vrouw was verbonden aan de Willem Arntsz Stichting, als

arts, psychiater of psycholoog. Maar hoe dan ook, ze riep in elk geval bij hem reminiscenties op aan het verhaal van Tsjechov. Op een zekere dag nodigde Emil Reznicek, van Tsjechische origine en hoogleeraar kunstgeschiedenis aan de Utrechtse Universiteit, d'Hont uit voor een diner. De beeldhouwer ging graag in op de invitatie van zijn erudiete vriend. De verrassing was zeer groot toen d'Hont daar zijn 'dame met het hondje' uit de Agnietenstraat ontmoette, die een bijzonder goede vriendin van de Rezniceks bleek te zijn.

Libuse Brozkova

De dinergast was Libuse Brozkova, officieel Libuse Brozek-Dolezal, conservator afdeling prenten en tekeningen van het Centraal Museum. Geen psychiater, psycholoog of arts in de Willem Arntsz Stichting dus, maar kunsthistoricus.

De citaten uit Tsjechovs *De dame met het hondje* zijn uiteraard zeer selectief gekozen, maar geven in elk geval een goed beeld van Tsjechovs 'model' dat op veel punten, soms zelfs in sterke mate overeenkomt met Brozkova.

Libuse Brozkova werd op 23 maart 1929 geboren te Praag, waar ze kunstgeschiedenis studeerde en wetenschappelijk medewerker van het Nationaal Museum werd. De politieke onlusten in 1968 deden haar besluiten om samen met haar twee kinderen Tsjecho-Slowakije te verlaten en zich in Nederland te vestigen. Haar man, die net als Tsjechov, 'behandelend arts' was, bleef achter in Tsjecho-Slowakije. In Utrecht vond Brozkova emplooi in het Kunsthistorisch Instituut van de universiteit en daarna, vanaf 1 april 1969, als conservator in het Centraal Museum. Later zou ze daar conservator moderne kunst worden.

Brozkova was bijzonder intelligent en op gebied van kunst en cultuur zeer breed georiënteerd. Ze had een scherpe neus voor kwaliteit. Ze stelde, om slechts één voorbeeld te noemen, in 1984, als eerste in de Nederlandse museumwereld, een expositie samen van het werk van de inmiddels internationaal vermaarde kunstenaar Marlene Dumas.

Ondanks haar grote vakkennis bleef ze zeer bescheiden. Niet alleen in haar familie- en vriendenkring, maar ook bij haar collega's en de vele kunstenaars met wie ze in aanraking kwam en van wie een aantal ook tot haar vriendenkring ging behoren, was ze zeer geliefd. Ze was een sterke persoonlijkheid, wars van kleinbur-

gerlijkheid. Alhoewel ze voortreffelijk geïntegreerd was in de Nederlandse cultuur bleef ze in hart en nieren Tsjechische.

Pieter d'Hont

Pieter - officieel Petrus Hermanus - d'Hont³ werd in Hilversum geboren op 24 april 1917 en is in Utrecht overleden op 12 juni 1997. Vanaf 1929 woonde het gezin in Utrecht. Van 1936 tot 1940 volgde d'Hont lessen aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Met de door hem zeer bewonderde leermeester Jan Bronner zou hij goede contacten blijven onderhouden. Hoewel d'Hont van nature een voortreffelijk tekenaar was, volgde hij in Utrecht tekenlessen bij Willem van Leusden.

Het oeuvre van d'Hont is zeer omvangrijk. Veel van zijn grote, vaak meer dan levensgrote, beelden behoren tot het openbare kunstbezit en zijn verspreid over praktisch heel Nederland. Ook veel particulieren hebben werk van hem, dikwijls in opdracht gemaakt. De onderwerpen die hij uitbeeldt zijn zeer veelzijdig: van taferelen uit het dagelijks leven tot mythologische en religieuze voorstellingen, van dieren tot portretten. d'Hont werkte in diverse soorten natuursteen en hout; zeer veel werk is in brons uitgevoerd. Voor zijn grote projecten werkte hij samen met zijn Amsterdamse collega en goede vriend Arie Teeuwisse. Het werk van d'Hont wordt gekenmerkt door technisch en ambachtelijk vakmanschap en een krachtige plastische behandeling. Hij is geen avant-gardekunstenaar; zijn stijl is eerder klassiek te noemen. Zijn werk is nooit abstract, maar ook niet puur realistisch. Overbodige of overvloedige details laat hij achterwege om het eigenlijke onderwerp tot zijn essentie te herleiden.

d'Honts 'De dame met het hondje'⁴

Meteen na het overlijden van Libuse Brozkova op 15 maart 1991 heeft d'Hont haar beeltenis vastgelegd in een sculptuur: met lange jas, muts op het hoofd, haar lichaam iets voorovergebogen, haar linkerschouder ietsje afgezakt, haar rechterbeen naar voren, haar linkerbeen een weinig met de voet dwars - de stand van een ballerina - en vergezeld van haar hondje. Het beeld, 52 cm hoog, is ongekunsteld, niet berekend op goedkope effecten of gepyschologiseer. De geportretteerde is robuust en tegelijk elegant weergegeven, statig en gracieus, monumentaal ondanks het bescheiden formaat.

Pieter d'Hont, eind jaren 80, in zijn atelier aan de Wijde Doelen.

Op initiatief van Carel Blotkamp, hoogleraar moderne kunst te Amsterdam, werd in het Centraal Museum een expositie georganiseerd als hommage aan de overleden Libuse Brozkova. Vele kunstenaars met wie ze goede contacten had onderhouden, stuurden werk in voor deze expositie. Voor d'Hont was dat zijn 'Dame met het hondje'.

Hij bood het beeldje aan het Centraal Museum aan, maar de directie ging niet in op dat aanbod met als argument dat het 'onvoldoende kwaliteit' had. Thans bevindt het zich in particulier bezit waar het ter nagedachtenis én aan Libuse Brozkova én aan Pieter d'Hont als een reliek bewaard wordt.

Noten

- 1 Anton Tsjechov, 'De dame met het hondje', *Verhalen* (Amsterdam/Antwerpen 1993) 227-244.
- 2 Sergei Diaghilev, *Ik zit vol grootse plannen - Brieven* (Amsterdam 2004) 96.
- 3 Zie over hem: Jan Teeuwisse e.a., *Beeldhouwer Pieter d'Hont. Leven en werk 1917-1997* (Utrecht, 2e druk, 1999).
- 4 idem, 181 nr. VP 82.

Colofon

Twemaandelijks tijdschrift - 87e jaargang nr. 6 / december 2014 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 1: 5 januari 2015

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Polare Stad-huisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38 en Utrecht Toerisme Domein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudeheijden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Agenda

Historisch café

Op vrijdag 12 december houdt Sander Wassing, freelance historicus, een lezing over het diplomatieke werk van Godard Adriaan van Reede (1621-1691), die optrad namens de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Op vrijdag 9 januari spreekt Gildegids en kenner van binnenkunst-architectuur Tineke Barreveld over de invloed van de Engelse Arts & Crafts Movement op Jugendstil-architectuur, toegelicht aan de hand van een aantal Utrechtse Jugendstil-panden.

Op vrijdag 13 februari is het de beurt aan kunsthistorica Louise van den Bergh-Hoogterp die zal spreken over het ambacht van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Utrechtse zilversmeden. Zij promoveerde op een onderzoek getiteld *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen* en was onder andere lid van de Society of Jewelry Historians in Londen.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. Aanvang van de lezingen om 17.15 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Lezing panorama Utrecht

Sinds de lezing over het panorama 1870 vanaf de Domtoren is er veel nieuws ontdekt. Zo zijn alle huizen uit de beruchte achterbuurt de Holle Bilt rond het Visschersplein getraceerd en zijn daarover (on)smakelijke verhalen te vertellen. Op woensdag 28 januari neemt Jean Penders ons in zijn lezing mee naar deze en andere plekken in de stad. Ook zal de lezing een andere kijk bieden op de nieuwbouw rond het Vredenburg die vele Utrechters nu als te grootschalig ervaren.

De lezing wordt gehouden in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis en begint om 19.30 uur. Aanmelden tot 25 januari bij Anne Marie Molensky: molensky@hetnet.nl.

Van der Monde-lezing

Op dinsdag 10 februari houdt René de Kam de 30e Nicolaas van der Monde-lezing onder de titel *Geschiedenis in drie dimensies; 3D als onderdeel van de stedelijke geschiedschrijving*. Aan de lange geschiedenis van het reconstrueren van, veelal verdwenen, Utrechtse gebouwen wordt dankzij 3D-computerprogramma's een geheel nieuw hoofdstuk toegevoegd. Zo heeft de Afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht de afgelopen jaren veel computerreconstructies gemaakt aan de hand van archeologische, bouwhistorische en andere gegevens. In het in maart 2014 verschenen boek *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad* zijn er tientallen te vinden.

In zijn lezing gaat René de Kam in op de bijzondere mogelijkheden en voordelen van 3D-computerreconstructies en laat hij aan de hand van voorbeelden zien hoe 3D een onmisbaar onderdeel is van de stedelijke geschiedschrijving van nu en in de toekomst.

René de Kam studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en werkt sinds 2001 als coördinator publieksbereik bij de Afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. Hij is een van de makers van het boek *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad* dat in 2014 verscheen.

De lezing begint om 20.00 uur en vindt plaats in de (verwarmde) Pieterskerk, Pieterskerkhof Utrecht. De kerk is open vanaf 19.30 uur. De toegang is gratis.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en
u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau en help Oud-Utrecht op weg naar 2015 leden!

In dit nummer vindt u een cadeaubon waarmee u iemand tegen een sterk gereduceerd tarief lid kunt maken.

De actie loopt tot 1 maart 2015.

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl